

ખેતરમાં શ્રમિકો
ગુજરાતમાં ખેતમજૂરી માટે
આદિવાસીઓના સ્થળાંતર
અંગે અભ્યાસ
અનુષ્ઠા રોઝ તથા વિજેતા

અનુવાદક: વિમલા ઠક્કર

સંપાદક: પ્રીતિ ઓઝા

નકશા: ધ્રુવ જૈન

Design: Bindu

અનુક્રમ

2	આભાર
3	પ્રસ્તાવના
4	અભ્યાસનો સાર
6	પ્રકરણ 1: પ્રારંભિક પરિચય
9	પ્રકરણ 2: સામગ્રીની સમીક્ષા
14	પ્રકરણ 3: અભ્યાસની પદ્ધતિ અને પદ્ધતિનું માળખું
20	પ્રકરણ 4: સ્થળાંતરનાં પ્રવાહ અને સ્થળોની વિગતો/માહિતી
26	પ્રકરણ 5: સ્થળાંતરિત કૃષિ શ્રમિકોની ડેમોગ્રાફી અને પ્રોફાઇલ
34	પ્રકરણ 6: સ્થળાંતરિત આદિવાસી ખેતમજૂરોનું કામ અને રહેઠાણની સ્થિતિ
52	પ્રકરણ 7: સમાપન સાર

ટેબલની, નકશા અને આંકડાની યાદી **6 2**

પરિશિષ્ટ

પરિશિષ્ટ 1:	6 4
ગ્રામ્યસ્તર માટે પ્રશ્નાવલી 1	
પરિશિષ્ટ 2:	6 6
ગ્રામ્યસ્તર માટે પ્રશ્નાવલી 2	
પરિશિષ્ટ 3:	6 6
રહેવાસીઓ માટે પ્રશ્નાવલી 1	
પરિશિષ્ટ 4:	6 8
રહેવાસીઓ માટે પ્રશ્નાવલી 2	
પરિશિષ્ટ 5:	7 2
ખેતમજૂરો માટે એક્ષ્જીડી	
પરિશિષ્ટ 6:	7 6
મહિલા ખેતમજૂરો માટે એક્ષ્જીડી	
પરિશિષ્ટ 7:	8 0
જમીનમાલિકો માટે એક્ષ્જીડી	
શબ્દાવલી	8 2
સંદર્ભો	8 3

આભાર

સૌપ્રથમ અને વિશેષરૂપે અમે ભાગિયા અને ખેતમજૂર સ્ત્રી, પુરુષો અને બાળકોનો હૃદયપૂર્વક આભાર માનીએ છીએ જેમ અમારી કામગીરીમાં સામેલ થવાની ઉદારતાપૂર્વક સંમતિ આપીને તેમના જીવન, અનુભવો તેમજ કામગીરી અંગે ધીરજપૂર્વક વિગતો આપવા પ્રત્યેક પગલે તેમના સહકાર અને સહયોગ વિના આ અભ્યાસ શક્ય ન બનત.

અભ્યાસના વિવિધ તબક્કામાં સહકાર આપનાર અમારા ભાગીદાર સંગઠન પ્રત્યે અમે આભાર વ્યક્ત કરીએ છીએ. તેમ પ્રતિબદ્ધ કાર્યકરોની ટીમના નેટવર્કને કારણે જ અમે ખેતમજૂરોને તેમના મૂળ સ્થાને તેમજ સ્થળાંતરના સ્થાને મળી શક્યા. આ તબક્કે અપાયાના સ્તરના કેટલાક સંગઠનોનો ઉલ્લેખ કરવા માગીએ છીએ જેમણે આ અભ્યાસ માટે પ્રારંભથી અમારી સાથે કામગીરી કરી એટલું નહીં પરંતુ ભાગિયા તથા ખેતમજૂરોનું નેટવર્ક પ્રસ્થાપિત કરવાની કામગીરીમાં સહકાર આપવા સંમતિ આપી છે.

સૌરાષ્ટ્ર દલિત સંગઠન, જૂનાગઢ, ગુજરાત

આનંદી, માળિયા, ગુજરાત

રાજકોટ દલિત યુવા વિકાસ સંગઠન, રાજકોટ, ગુજરાત

જગત દલિત આદિવાસી સંગઠન, બદવાની, મધ્યપ્રદેશ

આધારશિલા શિક્ષણ કેન્દ્ર, સેંધવા, મધ્યપ્રદેશ

ખેડૂત મજૂર ચેતના સંગઠન, અલિરાજપુર, મધ્યપ્રદેશ

વિચારધારા ફાઉન્ડેશન, શહદા, નંદુરબાર, મહારાષ્ટ્ર

મજૂર અધિકાર મંચ, દાહોદ, ગુજરાત

અમને નાણાકીય સહાય પૂરી પાડનાર ભાગીદાર રોસા લગ્નસમર્જ શ્રીકૃતંજ ઈ.વી. નો આભાર માન્યા વિના ઋણરવીકારની વિધિ અધૂરી ગણાશે. અમે ખાસ કરીને શ્રી રાજવકુમાર તથા તેમની ટીમનો આભાર માનીએ છીએ જેમણે અમારી તમામ કામગીરીમાં હંમેસા સહકાર અને સહયોગ આપ્યો છે. બિનસંગઠિત ક્ષેત્રના મજૂરો અંગેની અમારી કામગીરી ચાલુ રાખવા તેમણે અમને પ્રોત્સાહન પૂરું પાડ્યું છે.

સીએલઆરએના અમારા સહકર્મચારીઓ તથા ટીમ સભ્યો – ખાસ કરીને અમારા સેક્રેટરી શ્રી સુધિર કટિયારનો આભાર માની છીએ. અભ્યાસના પ્રારંભથી પૂર્ણાહૂતી સુધી અમારા સાથીદારોએ મને મજબૂત સહકાર આપ્યો છે.

આ અભ્યાસ સામૂહિક પ્રયાસ અને સામૂહિક કામગીરીનું પરિણામ છે, આમ છતાં જો તેમાં કોઈ ભૂલ રહી હશે તો તે માટે મને લેખકો સંપૂર્ણ જવાબદાર હશે.

આપના વિશ્વાસુ

અનુષ્ઠા તથા વિજેતા

ડિસેમ્બર 2020

સંશોધન ટીમના સભ્યો:	મોરબી, ગુજરાત	મહારાષ્ટ્ર – તાત્યાજી	જાદવ, સુધિર
	અરબાજ	પવાર	કટિયાર, વિજેતા
બડવાની, મધ્યપ્રદેશ	કાજલ પટેલ	દાહોદ અને છોટાઉદેપુર	મોરબી – માનવી દાસ
દિનેશ જાધવ	માનવી દાસ	– અનુષ્ઠા રોજ,	રમેશ પરમાર,
કેશર સિંહ	જૂનાગઢ, ગુજરાત	ગોવાભાઈ રાઠોડ,	સુમિત્રાબેન ઠક્કર
સુપ્રીથ રવિશ	પ્રવીણભાઈ	સુધિર કટિયાર,	
નંદુરબાર, મહારાષ્ટ્ર	જગદીશ તેજભાઈ	સુનિતા મોહનિયા,	
તાત્યાજી પવાર	ચૌહાણ	વિજેતા	

પ્રસ્તાવના

નવા ખેડૂત કાયદા વિરૂદ્ધ ખેડૂતોનું આંદોલન ત્રીજા મહિનામાં પ્રવેશી રહ્યું છે અને વધી રહ્યું છે ત્યારે કૃષિનો મુદ્દો રાષ્ટ્રીય સ્તરે ચર્ચામાં આવ્યો છે. એક તરફ 70મા રાઉન્ડના એનએસએસઓ સર્વે દ્વારા જાણવા મળ્યું છે કે ખેતીલાયક માલિકીની જમીનની સરેરાશ ઘટી રહી છે. વધુમાં ઉપલબ્ધ આંકડાકીય વિગતો પરથી ખ્યાલ આવે છે કે જમીનવિહોણા હોવાની સ્થિતિ વધીને 66 ટકા થઈ ગઈ છે. એવું જ આંશિક અને સીમાંત જમીન માલિકીનું છે. બીજી તરફ આંદોલન દ્વારા કહેવામાં આવી રહ્યું છે કે મુક્ત બજારના નામે કોર્પોરેટ ક્ષેત્ર ખેડૂતોની રહી-સહી જમીન પણ લઈ લેશે. અને ખેડૂતોના વિશાળ વર્ગે તેમની આજીવિકા માટે અન્ય વિકલ્પો શોધવા પડશે. ખેતી ક્ષેત્રની આ અનિશ્ચિતતાને કારણે જ સ્થળાંતર થઈ રહ્યું છે.

ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી ના-ઘૂટકે કરવું પડતું સ્થળાંતર, અર્થાત આજીવિકા માટેનું સ્થળાંતર એ આખા દેશમાં જોવા મળી રહ્યું છે. પરંતુ સત્તાવાર વિગતો અથવા સંશોધન આધારિત માહિતી દ્વારા તેના ચોક્કસ આંકડા મેળવવાનું મુશ્કેલ છે. પ્રતિવર્ષ આ સંખ્યા 10 મિલિયનથી 120 મિલિયનની વચ્ચે છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી શહેરી વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર અંગે ઘણા અભ્યાસ થયા છે, પરંતુ ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી અન્ય ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં થતા સ્થળાંતર અંગે કોઈ વ્યાપક અભ્યાસ થયો નથી. ગુજરાતના કિરસામાં પ્રોફેસર જેન બ્રેમન તથા બીજા થોડા અભ્યાસમાં આ પ્રકારના, ખાસ કરીને દક્ષિણ ગુજરાતના સંદર્ભમાં સ્થળાંતરની નોંધ લેવાઈ છે.

આ કામગીરી આધારિત સંશોધનમાં ગુજરાતના બાકીના ભાગ અર્થાત ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમાં ગ્રામ્યથી ગ્રામ્ય સ્થળાંતરનો વિષય આવરી લેવામાં આવ્યો છે. બ્રેમને ઉપયોગ કરેલો શબ્દ 'ફૂટલૂઝ' એ સ્થળાંતરિત કૃષિ શ્રમિકો બે પ્રકારના હોય છે: એક નિશ્ચિત કામગીરી કરવા ટૂંકાગાળા માટે સ્થળાંતર કરે તે અને બીજા, જેઓ લાંબાગાળાનું સ્થળાંતર કરીને 'બાગિયા' નામે ખેતપેદાશની વહેંચણીની કામગીરી કરે છે. શું સ્થળાંતરથી તેમના જીવનમાં સુધારો થાય છે? શું તેઓ તેમની કફોડી સ્થિતિમાંથી બહાર આવે છે? મજબૂરીમાં કરાતા અન્ય સ્થળાંતરની જેમ આ અભ્યાસમાં પણ એ જાણવા મળે છે કે સ્થળાંતર કરેલા સ્થળે પણ તેમની સ્થિતિ યથાવત્ રહે છે અથવા ક્યલે છે.

સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન એ વૈજ્ઞાનિક અભિગમ દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન માટે કામગીરી કરતું જૂથ છે. સાથે તે વિવિધ બિનસંગઠિત ક્ષેત્રના આજીવિકા માટે સંઘર્ષ કરતા લોકોના જૂથોને અસર કરનાર મુદ્દા ઉપર કામગીરી કરે છે. અગાઉ તેમણે આવા જ પ્રકારના સંશોધન ઈંટના ભઠ્ઠાના કામદારો, શેરડીનો પાક લાણતા લોકો તથા બાંધકામ મજૂરો વિશે કર્યા હતા અને તેમને સંગઠન કરવા પ્રયાસ કર્યો. આદિવાસી સ્થળાંતરિત કૃષિ શ્રમિકો અંગેનું આ કામગીરીલક્ષી સંશોધન એ જૂથને સંગઠિત કરવામાં ચોક્કસ મદદરૂપ થશે.

તા. 23 ડિસેમ્બર 2020

પ્રોફે. કિરણ દેસાઈ,

ડિરેક્ટર, સેન્ટર ફોર સોશલ સ્ટડીઝ, સુરત

અભ્યાસનો સાર

આ અભ્યાસનો આશય ગુજરાતમાં સ્થળાંતરિત આદિવાસી ખેતમજૂરોની સ્થિતિ સમજવાનો છે. રહેઠાણના મૂળભૂત સ્થળે અપૂરતી જમીનમાલિકી, હવામાનમાં પરિવર્તન તથા વૈકલ્પિક આજિવીકા મેળવવાની ઘટતી તકો જેવાં પરિબલોને કારણે મોટા સંખ્યામાં નાના અને સીમાંત આદિવાસી ખેડૂતો ગુજરાતમાં ખેતમજૂરો તરીકે પહોંચી જાય છે. ખેતીની પ્રત્યેક સીઝનમાં હજારો શ્રમિકો ઉત્તર ગુજરાત, મધ્ય ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ખેતમજૂરો તરીકે કામ કરવા પહોંચે છે. આમાંથી અમુક છૂટક મજૂરો વાવણી અને કાપણી સમયે સ્થળાંતર કરીને આવે છે અને પરત જાય છે, જ્યારે અન્ય શ્રમિકો સ્થળાંતર કરીને આવીને લાંબાગાળા સુધી રહે છે અને ભાગ-ખેતી તરીકે કામગીરી કરીને આજિવીકા મેળવે છે. ભાગખેતી એ એક રીતે પાક વહેંચણીનો પ્રકાર છે જે ખેતર માલિક અને મજૂર બંને વાવણી માટે ખર્ચ કરે છે. જોકે, ભાગખેતીની પ્રથામાં સામાન્ય રીતે શ્રમિકોએ માત્ર મજૂરી કરવા લોય છે જેના બદલામાં તેને મોટાભાગનું અનાજ મળે છે અને જમીન માલિકે બીજા, સિંચાઈ, ખાતર તથા રાસાયણિક દવાઓ પુ પાડવાની લોય છે જેના બદલામાં તેને કૃષિ ઉપજનો અમુક હિસ્સો મળે છે. આ પદ્ધતિને કારણે રાજ્યની અંદર મજૂરોનું સ્થળાંતર થાય છે, તે ઉપરાંત મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાન વગેરે રાજ્યોના ગુજરાતની સરહદો નજીકના જિલ્લાઓમાંથી ખેતમજૂરો સ્થળાંતર કરીને આવે છે. આ પ્રથા ઘણી વ્યાપક હોવા છતાં અને તેમાં અનેક પરિવાર સંકળાયેલા હોવા છતાં સ્થળાંતરિત મજૂરો જીવન પર પડનારી અસરો અંગે સાવ જૂજ દસ્તાવેજીકરણ ઉપલબ્ધ છે.

આ અભ્યાસ દ્વારા સમગ્ર ગુજરાતમાં સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરો અંગે અને ખાસ કરીને ભાગખેતી પ્રથા અંગે દસ્તાવેજીકરણ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી સંશોધન પદ્ધતિથી કરવામાં આવેલા આ અભ્યાસ દ્વારા ગુજરાતમાં સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરોના વ્યાપ અને સ્થિતિને સમજવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. તેના દ્વારા ગુજરાતના વિવિધ ભાગમાં ખેતપેદાશ વહેંચણીનું પ્રમાણ, સ્થળાંતરના પ્રવાહ અને સ્થળ, ભાગખેતી તરીકે પ્રચલિત પદ્ધતિનું વ્યવસ્થાતંત્ર સમજવાનો તથા કામગીરી વ્યવસ્થા અને વળતરની સ્થિતિનો નજીકથી અભ્યાસ કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરો તથા તેના પરિવાર અંગેના અભ્યાસની સાથે સાથે માનવ અધિકાર તેમજ શ્રમના અધિકારના ઉલ્લંઘનના સંદર્ભમાં આ અભ્યાસ કરવો જરૂરી હતો. તે દ્વારા જે જાણવા મળ્યું તેના આધારે ખેતમજૂરોની જરૂરિયાતો તથા સમસ્યાઓ અંગે તેમને મદદ પૂરી પાડવા માટેની વ્યવસ્થા ઊભી થઈ શકશે.

આ હેતુને ધ્યાનમાં રાખીને સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન (સી.એલ.આર.એ.) દ્વારા ત્રણ રાજ્ય- ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ તથા મહારાષ્ટ્રના આઠ જિલ્લાના 12 તાલુકામાં કામ કરતા ખેતમજૂરોને લગતી વિગતો એકત્ર કરવા માટે પાયાના સ્તરે કાર્ય કરતા આઠ સંગઠનો સાથે સંકલન કર્યું. જુલાઈ થી ડિસેમ્બર 2020 દરમિયાન અભ્યાસના સમગ્ર ગાળા દરમિયાન સીએલઆરએ-

ભાગીદારો સાથે ગાઢ સંકલનમાં કામ કરીને સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરોને લગતી આંકડાકીય વિગતો એકત્ર કરી.

આ અભ્યાસનાં તારણોમાં શ્રમિકોના સ્થળાંતરના માર્ગ, શ્રમિકોની સામાજિક સંરચના, શ્રમિકોને ખેતમજૂરો તરીકે સ્થળાંતર કરવા માટે મજબૂર કરતાં પરિબળો, કામના સ્થળે વ્યવસ્થા, કામગીરીની અવધારણા તથા હિંસાનો સમાવેશ થાય છે. આ અભ્યાસનાં તારણો દર્શાવે છે કે, સ્થળાંતરિત શ્રમિકો કામની શોધમાં વેરવિખેર થઈ જતા હોવાથી તેમના પોતાના સમુદાયથી વિખૂટા અને એકલા પડી જવાની લાગણી અનુભવે છે. તે ઉપરાંત કામના સ્થળે જમીનમાલિકો દ્વારા સ્થળાંતરિત શ્રમિકો સાથે તે પરદેશી હોય એ પ્રકારનું વર્તન કરવામાં આવે છે તેને કારણે સ્થાનિક શ્રમિકો પણ પોતાના સમકક્ષ એવા સ્થળાંતરિત શ્રમિકો સાથે આત્મીય રીતે વર્તતા નથી. સ્થાનિક સામાજિક સ્થિતિ પણ એવી નિર્માણ થાય જેમાં રાજકીય વિચારધારા સ્થાનિક જમીનમાલિકને સાનુકૂળ હોવાનું મનાય છે અને એ કારણે પણ સ્થળાંતરિત શ્રમિકોને વધારે મુશ્કેલી પડી શકે. ખેતપેદાશ તેમજ હિસાબને લગતા નિર્ણયોની જવાબદારી મોટેભાગે ખેડૂત (જમીનમાલિક) ઉપર આવતી નથી. એવું તારણ પણ નીકળ્યું કે સ્થળાંતરિત શ્રમિકોને રાજ્ય દ્વારા નિર્ધારિત લઘુત્તમ વળતર પણ કેટલાક કિસ્સામાં મળતું નથી. જમીનમાલિકોની વગને કારણે શ્રમિકોએ તમામ પ્રકારની અમાનવીય સ્થિતિ, જાતીય શોષણનો સામનો કરવો પડતો હોવાનું જણાય છે. સ્થળાંતરિત શ્રમિકોને રાજ્ય સરકાર આવાસ, પાણી, રસ્તા જેવી મૂળભૂત સુવિધાઓ પૂરી પાડતી નથી અને તેમની સુખાકારીનું ધ્યાન રાખવામાં આવતું નથી.

આ અભ્યાસ એ રીતે તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે જેથી મજૂરોની સુખ-સુવિધાઓ માટે નિશ્ચિત પગલાં લેવાની દિશામાં માર્ગદર્શન મળી શકે. મૂળ સ્થળ, સ્થળાંતરિત સ્થળ તથા સંબંધિત શ્રમિકોની સાથે સામાજિક-રાજકીય સંયુક્ત કામગીરી દ્વારા સામૂહિક રૂપરેખા ઘડવામાં આવશે. પાયાના ભાગીદારો સાથે આ તારણોને આધારે પગલાંની રૂપરેખા તૈયાર કરવામાં આવશે અને મજૂરોની સોદાબાજી કરવાની ક્ષમતા વધારવામાં આવશે જેથી તેઓ તેમના અધિકારો માગી શકે તથા સ્થળાંતરિત શ્રમિકો તરીકે પોતાના માટે તેમજ પરિવાર માટે સુખી અને ગૌરવપૂર્ણ જીવનનો અધિકાર માગી શકે.

ખેતરમાં શ્રમિકો

ગુજરાતમાં ખેતમજૂરી માટે

આદિવાસીઓના સ્થળાંતર અંગે અભ્યાસ

પ્રકરણ 1

પ્રારંભિક પરિચય

ગુજરાત કૃષિ અર્થતંત્રમાં ઘણો મોટો હિસ્સો સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરોનો છે. કૃષિ પેદાશોની ઋતુ અનુસાર (લાંબા ગાળા માટે અને ટૂંકા ગાળા માટે) પશ્ચિમ ભારતના ઘણા આદિવાસી વિસ્તારોમાંથી સ્થળાંતરિત શ્રમિકો આવી પહોંચે છે. ગ્રામ્ય આજિવીકા માટે સ્થળાંતર એ સતત અગત્યની બાબત બની રહી છે. પશ્ચિમ ભારતના આદિવાસી વિસ્તારોમાં તીવ્ર આર્થિક ભેદતા નાં કારણે સ્થળાંતર તે એક સંરક્ષણાત્મક વ્યવસ્થા રૂપે મહત્વ ધરાવે છે. નબળા પ્રાકૃતિક સ્ત્રોતોના આધાર ઉપર વધી રહેલા દબાણે, ખરેખર વ્યાપક નિષ્ફળતામાં ડૂળો આપ્યો છે, જે અનેક આદિવાસી પરિવારોની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળી શકે તેમ હોત. સ્થળાંતર એ એવો પ્રતિભાવ છે જે ઊભો થાય છે જટિલ સામાજિક સંબંધોમાંથી જેમાં દેવાં અને પર-નિર્ભરતાનો સમાવેશ થાય છે. આ પરિસ્થિતિનું પરિણામ એ આવે છે કે હજારો મજૂરો પ્રત્યેક કૃષિ ઋતુમાં ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ક્ષેત્રોમાં સ્થળાંતર કરે છે જેથી વેતનદાર શ્રમિકો તરીકે વિવિધ ખેતીની સીઝનમાં કામ કરી શકે. આ મજૂરોના જથ્થાને વધુ વિભાજિત કરીને જોવામાં આવે તો જે મજૂરો સ્થળાંતર કરીને આવેલા હોય તે વાવણી, ડાંગર વાવણી, કાપણી જેવી વ્યસ્ત ઋતુ દરમિયાન ટૂંકા ગાળાના કામો હાથમાં લે છે, તથા બાકીના લોકો ભાગખેતી તરીકે ઓળખાતી વ્યવસ્થામાં સામેલ થાય છે. આ એક પ્રકારે કોન્ટ્રેક્ટ વ્યવસ્થા છે, જમીન અને શ્રમના બજારમાં. ભાગ-ખેતીની પ્રથા, જે વિશાળ જમીનધારકોમાં જોવા મળે છે તેના માટે શ્રમિકો જોઈએ જેથી શ્રમને લગતા તમામ ખર્ચામાં ભાગ આપે, જ્યારે અન્ય તમામ ચીજવસ્તુઓ જમીનમાલિક દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવે છે.

છેલ્લા ઘણા દાયકાથી ભાગ-ખેતીની પ્રથા રાજ્યના ગ્રામીણ ક્ષેત્રોમાં કૃષિ મજૂરીની એક મુખ્ય રીત તરીકે ઉભરી આવી છે. જમીનના માલિક (જેને ગુજરાતી ભાષામાં ખેડૂત કહેવામાં આવે છે) ખેતમજૂરોને રાખીને એક વિશાળ જમીન ઉપર ખેતી કરે છે. આ પ્રથામાં બે પક્ષો, જમીનના માલિક અને ભાગિયા (વેતનના બદલામાં ખેતી કરીને ઉપજનો અમુક હિસ્સો મૂળ જમીન માલિકને આપનાર) વચ્ચે કરાર (મુખ્યત્વે મૌખિક) નો સમાવેશ થાય છે - જેમાં બાદમાં એક વર્ષમાં બે થી ત્રણ કૃષિ ઋતુઓ માટે જમીનના અમુક ભાગમાં ખેતી કરવા સંમત થાય છે. ભાગિયા સંમત સમયગાળા દરમિયાન ખેતરમાં મજૂરીની તમામ પ્રવૃત્તિઓ કરે છે,

ભરતીનો ખર્ચ સંપૂર્ણ રીતે ભાગિયા દ્વારા ઉઠાવવો પડે છે. બીજી બાજુ, ઉપજનો ભાગ અથવા ભાગ-પાક વિસ્તાર અને વાવેલા પાકના આધારે ઉત્પાદનનો છટકાથી ચોથો ભાગ એમ અલગ અલગ હોઈ શકે છે. ટોચની કૃષિ સીઝન દરમિયાન - છૂટક મજૂરો રાજ્યના વિવિધ વિસ્તારોમાં 30 થી 90 દિવસ સુધી સ્થળાંતર કરે છે. માર્ચથી એપ્રિલ મહિનામાં, નવેમ્બરથી ડિસેમ્બર, અને જૂનથી જુલાઈમાં મગફળીના પાક, કપાસની કાપણી, ઘઉંની કાપણી, વગેરે માટે છૂટક મજૂરોની માંગ ઊભી થાય છે.

પરપ્રાંતિય ખેતમજૂરો (લાંબા ગાળાના અને ટૂંકા ગાળાના બંને) એ ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને મહારાષ્ટ્રની સરહદોમાં ફેલાયેલા આદિજાતિ પટ્ટામાંથી આવે છે. ઘણા દાયકાઓ દરમિયાનમાં, સ્થળાંતર પ્રવાહ અને સ્ત્રોત અને ગંતવ્ય પરના સ્થળ-ક્લસ્ટરો રેખાંકિત થયેલ(ઉકેરાઈ ગયેલ) છે.. એક મૂળ સ્થાનના ક્લસ્ટરના મજૂરો કૃષિ કાર્ય માટે ચોક્કસ સ્થળાંતર ક્લસ્ટરમાં જાય છે.

સ્થળાંતર, જ્યારે મજૂરોને સામાજિક આર્થિક પરિસ્થિતિઓ સાથે તાલમેલ કરવાની તક આપે છે. તો તે તેમનું જીવન પણ અચોક્કસતાથી ભરે છે તેવું જાણાયું છે. ભાગિયા-ખેતીની પ્રથા ભાગિયાના પરિવાર માટે એવો સમય છે - જે વેતન, કમ્મરતોડ કાર્ય અને જીવનનિર્વાહની પરિસ્થિતિઓ સાથેના તકરાર અને વિવાદોના દાખલાઓથી ભરેલી છે, અને કાર્યસ્થળ પર સામાજિક હકની શક્યતાને નકારે છે. કૃષિ સ્થળાંતર કરનારા મજૂરો સાથે વારંવાર વાતચીત કરવાથી તેઓની સોદાબાજી અને વાટાઘાટ કરવાની શક્તિના અભાવ અને મજૂરોમાં સામૂહિક શક્તિની ગેરહાજરીને કારણે વંચિત રહી જવાની સ્થિતિ જાહેર થઈ હતી. આમ, એક કાર્ય કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થઈ જે ખેત મજૂરો અને તેમના પરિવારોની સ્થિતિ સુધારવા માટે કામ કરી શકે. જો કે, ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર સંદર્ભે પરિવારોમાં સર્વે કરતાં કૃષિ સ્થળાંતરની ઘટના, સ્થળાંતરની સુવિધા આપતી શરતો

- ભાગિયા માટેની કરારની વ્યવસ્થાને સમજવી
- ગુજરાતના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં ભાગખેતી અંગેની પ્રાથમિક સમજ
- સ્થળાંતર પ્રવાહ નાં સ્થળ તથા સ્થળાંતર પ્રક્રિયા નાં ભૂગોળને ઓળખવું કાર્યની શરતો, કરારની ગોઠવણ, અને તે નાં આધારે વેતનનો અભ્યાસ
- પરપ્રાંતિય પરિવારો સાથે માનવ અને શ્રમ અધિકારોનાં ઉલ્લંઘનની અસરને સમજવી

આ અભ્યાસ હેઠળ પાંચ પ્રકરણ દ્વારા સમગ્ર વિષય સમજવાનો અને તે અનુસાર તારણો કાઢવાનો પ્રયત્ન છે. બીજા પ્રકરણમાં સાહિત્યના સર્વેની ચર્ચા કરવામાં આવી છે અને અભ્યાસની રચનામાં પાયાની બની છે. તે સરકારી અહેવાલો, પરીકલ્પનાત્મક સમજણ અને સર્વે તેમજ ખેતમજૂરોને લગતી અન્ય સંશોધનની ચર્ચા કરે છે. ત્રીજા પ્રકરણમાં સંશોધન અભ્યાસની પદ્ધતિગત માળખાની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. ચોથા પ્રકરણ કૃષિ મજૂરોના સ્થળાંતર, સ્ત્રોત અને સ્થળાંતર વિસ્તારો ઉદનો અંદાજ આપે છે. આ પ્રકરણમાં ભાગખેતી અને છૂટક કૃષિ મજૂરોના સ્થળાંતર પ્રવાહ માર્ગ વિશે ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પાંચમા પ્રકરણનો પ્રથમ વિભાગ ગામડાઓના સ્થળાંતર ઈતિહાસ અને વસ્તી વિષયક બાબતો પર ચર્ચા કરે છે અને બીજો વિભાગ ઉત્તરદાતા પરિવારોની વસ્તી વિષયક વિગતોની ચર્ચા કરે છે. છઠ્ઠા પ્રકરણમાં વિગતવાર ઘરેલુ સર્વેના તારણોની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ પ્રકરણમાં છૂટક કૃષિ મજૂરી અને ભાગખેતીની વિવેક સુવિધાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ સમગ્ર અભ્યાસ અંતિમ ટિપ્પણી અને પ્રક્રિયા પરની ચર્ચા સાથે સમાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ 2

સામગ્રીની સમીક્ષા

ભારતીય આર્થિક વિકાસમાં કૃષિ ક્ષેત્રનો નિર્ણાયક ફાળો છે, જે ભારતના કુલ શ્રમબળના બાવન ટકા હિસ્સો ધરાવે છે (વસ્તી ગણતરી, 2011). વસ્તી ગણતરી (2011) અનુસાર ભારતીય કૃષિ ક્ષેત્રે 233.1 મિલિયન મજૂરો કાર્યરત છે જેમાંના 118.8 મિલિયન ખેડૂત તરીકે ઓળખવામાં આવ્યા છે અને 44.3 મિલિયન લોકો અન્ય ખેતરોમાં છૂટક મજૂર તરીકે કામ કરે છે. અહેવાલમાં એવો અંદાજ લગાવવામાં આવ્યો છે કે કુલ ગ્રામીણ મજૂરોમાં 30 ટકા કૃષિ વેતન મેળવનારા અથવા ખેતમજૂરનો સમાવેશ થાય છે. વસ્તી ગણતરીના આંકડા મુજબ કૃષિ મજૂરી એ એવી વ્યક્તિ તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી હતી જેણે વેતન

પૂછપરછ સમિતિ દ્વારા 1950-55 ના દાયકામાં અપાઈ હતી, જેમ કે- 'કામદાર જે વેતનની ચૂકવણી પર પાક ઊભા કરવામાં ગૂંથાયેલ છે.' નેશનલ કમિશન ઓન લેબર 'અનુસાર ખેતમજૂર તે હતો જે મજૂર શક્તિ સિવાય તકનીકી રીતે અકુશળ અને અસંગઠિત હતો, અને તેના જીવનનિર્વાહ માટે મજૂર શક્તિ સિવાય તેની પાસે (સંસાધનની દ્રષ્ટિએ) થોડું હતું. ખેતમજૂરોને જમીન વિહોણા ખેતમજૂર અને ખૂબ નાના ખેડૂત તરીકે વહેંચી શકાય છે જેમની કમાણીનો મુખ્ય સ્ત્રોત તેમની જમીન નો પ્રકાર નાનો કે પેટા સીમાંત પ્રકાર હોવાના કારણે, વેતન રોજગાર હતો (કુલામણિ, 2007). આ તર્કને વિસ્તૃત કરનારને સમજાય છે કે સંસાધનોનો

કૃષિ મજૂરોની શ્રેણીમાં બંને સમાવેશ થાય છે – એક જ વિસ્તારમાં / ક્ષેત્રમાં કામ કરતા મજૂરો અને દેશભરમાં મોસમને અનુરૂપ સ્થળાંતર કરનારા મજૂરો. આ અભ્યાસના હેતુ માટેની અમારી રુચિ બીજી કેટેગરીમાં છે જેમાં શ્રમિકો ટૂંકા ગાળા માટે (પીક સીઝન દરમિયાન) અથવા લાંબા ગાળા માટે (સંપૂર્ણ વર્ષ સમયે) સ્થળાંતર કરે છે અને ફક્ત ટૂંકા ગાળા માટે તેમના મૂળ વતનમાં પાછા ફરે છે. આ બાબતનો વ્યાપક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે અને તે શૈક્ષણિક અને સંશોધન પ્રવચનોનો વિષય રહ્યો છે. બિલ્સબોરોઝ (1984) ટૂંકા ગાળાના સ્થળાંતરની ઘટના અથવા ગતિશીલતાના તે પ્રકાર ની ચર્ચા કરે છે જ્યાં વ્યક્તિની આર્થિક પ્રવૃત્તિ બદલાય છે પરંતુ કાયમી નિવાસ (સપકોટા, 2018) નહીં. બ્રેમન (1996)એ સ્થળાંતર કરાયેલા ખેતમજૂરોને ‘ફૂટલુઝ’ મજૂર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કર્યા હતા. વર્કિંગ લાઈફ ટાઈમવાઈનના અસમાન લયને કારણે તે અનિયમિત રીતે ‘એડ્રિફ્ટ’-- અસ્થિર (બ્રેમન, 2020) રાખવામાં આવે છે, તેથી તેઓએ મોસમી સ્થળાંતરનો વિચાર ફાળવ્યો અને તેને ચક્રાકાર સ્થળાંતર તરીકે ગણાવ્યો.

આમ, મજૂર-સ્થળાંતર, ઘણીવાર ફરજિયાત આજીવિકાના પ્રતિભાવ તરીકે ઉભરી આવે છે, જે ઈકોલોજિકલ

સુધારવા માટે તેમની વધારાની આવકનો ઉપયોગ કરી શકે છે, તે ઘણાં પરિવારો છે જે પોતા નાં સામાજિક સંબંધોના મેટ્રિક્સમાં સંકળાય નેદેવું અને પરાધીનતાના સંબંધોમાં ફસાય છે. તકલીફ પ્રભાવિત આવા પ્રતિભાવ જે સતત દેવું અને પરાધીનતાને વધારે કરે છે, તે પરિકલ્પના નો વિરોધ છે જે માને છે કે સ્થળાંતર આજીવિકાની સલામતીમાં સુધારો થાય છે. – અને માત્ર સ્થિર અને જીવન ટકાવી રાખવાની વ્યૂહરચના તરીકે રજૂ કરે છે (મો એટ અલ, 2002, પૃષ્ઠ. 60). દાયકાઓથી, મજૂરીના સ્થળાંતર વાસ્તવિક વ્યાપ અને પરિમાણ વિશે ઘણી સ્પર્ધાત્મક ચર્ચાઓ થઈ છે. દેશભરમાં એક ઘટના તરીકે સ્થળાંતર પર કેન્દ્રિત ચર્ચાઓમાં રાષ્ટ્રીય નમૂના સર્વેક્ષણ (નેશનલ સેમ્પલ સર્વે) કચેરી અને ભારત વસ્તી ગણતરી, એવા અંદાજ કાઢવા માટે સત્તાવાર સ્ત્રોતો છે તેમની પદ્ધતિઓ મોટેભાગે સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરીને કૃષિ ગ્રામીણ સ્થળાંતરમાં મોસમી / નિયમિત સ્થળાંતરની હદને વિસ્તૃત રીતે નકશા બનાવવા માટે અપૂરતી હોવા અંગે ટીકાઓનો સામનો કરે છે. 2011 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ, ભારતમાં 45.4 કરોડ લોકોએ સ્થળાંતર કર્યું હતું, જે જન્મ માપદંડના આધારે વસ્તીના 38 ટકા છે. 2011માં, આંતર-રાજ્ય સ્થળાંતરનો હિસ્સો તમામ આંતરિક સ્થળાંતર(69.6 કરોડ)માં 88 ટકા અને આંતરરાજ્ય

શહેરી, શહેરીથી શહેરી અને શહેરીથી ગ્રામીણ, જો છેલ્લા રહેઠાણની જગ્યાનો સંદર્ભ લેવો હોય તો, ભારતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાંથી અન્ય ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર આશરે 21.0 કરોડ હતું, જે આંતરિક સ્થળાંતરના 54 ટકા થાય. ભારતના 2016ના આર્થિક સર્વેક્ષણનો અંદાજ જોઈએ તો આંતરરાજ્ય અને ઈન્ટ્રાસ્ટેટ સ્થળાંતર કરનારા 10.0 કરોડ હતા. વસ્તી ગણતરી મુજબ, 2011માં સ્થળાંતર કરનાર 7.0 કરોડ શ્રમિકો હતા અને આર્થિક સર્વે (2016-2017) મુજબ 2001-2011 દરમિયાન 6.0 કરોડ શ્રમિકોએ આંતર-રાજ્ય સ્થળાંતર કર્યું હતું. શિક્ષણવિદો અને વિકાસ ક્ષેત્રના નિરીક્ષકો જેઓ દાયકાઓથી સ્થળાંતરિત વસ્તી સાથે કામ કરી રહ્યા છે, તેમણે આ અંદાજો અંગે ચિંતા વ્યક્ત કરીને ચેતવણી આપી હતી કે ડેટા શ્રમિકોના સ્થળાંતરનો અંદાજ ઓછો આંકતો હતો. જો કે, મોઝે એટ ઓલ કહે છે કે, બ્રેમન (વર્ષ 1996) સિવાય સ્થળાંતર અંગે વિશેષ શોધ જડતી નથી (2002). અને જ્યારે ખાસ કરીને ભારતના પશ્ચિમી આદિવાસી વિસ્તારોમાં ગ્રામીણ આજીવિકા માટે સ્થળાંતરની પ્રક્રિયા જીવનનિર્વાહની વધુને વધુ મહત્વની લાક્ષણિકતા તરીકે ઉદભવી છે. લેખકોનું કહેવું છે કે, આવા સ્થળાંતર હવે ફક્ત

1995) તરીકે સ્થળાંતર કરનારાઓને જંગલની કાપણી, જમીનના ધોવાણ, પાણીની તંગી, જમીનના કટકા, ઘટતી કૃષિ ઉત્પાદકતા અને વસ્તી વધારાની પ્રક્રિયાઓ દ્વારા બળજબરીથી વિસ્થાપિત કરવામાં આવે છે. એક નાજુક સંસાધન પર વધતા દબાણે ખરેખર આદિવાસી પરિવારોમાં નિર્વાહની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા વ્યાપક નિષ્ફળતામાં ફાળો આપ્યો છે. મોઝે એટ ઓલ (2002) તેમના અભ્યાસમાં એ પણ દર્શાવે છે કે સ્થળાંતર તરફ ઘોરી જતાં પરિબળો, પ્રાકૃતિક સંસાધનોમાં ઘટાડાની અસર, જીવનનિર્વાહની નિષ્ફળતાને લીધે દેવું થવું વગેરે છે. સમસ્યા ઘટી રહેલા ઉત્પાદનની નહોતી, પણ નાણાં ધિરાણ, મજૂરી કરાર અને શોષણની પદ્ધતિઓ છે. સ્થળાંતરણનો સામાજિક અનુભવ અને પરિણામો એકસરખા નહોતા, પરંતુ વર્ગ અને લિંગના આધારે એ અનુભવો અલગ રહ્યા છે. નાની સંખ્યામાં ભીલ પરિવારો માટે સ્થળાંતર બચત, રોકાણ અને આકસ્મિક પરિસ્થિતિઓને પહોંચી વળવા માટે સકારાત્મક તકો આપે છે. મોટાભાગના ગરીબો માટે, સ્થળાંતર એ હાલના દેવું અને ભારે આર્થિક નબળાઈને આવરી લેતી એક રક્ષણાત્મક ઉપાયની વ્યૂહરચના છે. અસમાન અને વ્યક્તિગત આવકને સંયુક્ત જીવનનિર્વાહ નાં વ્યૂહરચનાની જરૂરિયાત સાથે જોડવામાં, સ્થળાંતરનો ઘરેલું સંબંધો પર મોટો પ્રભાવ પડે છે. આ ભૂભાગ માં ભીલ સમુદાયના મોટાભાગના પરપ્રાંતિયો ગુજરાતના રાજ્યના વિવિધ અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં કામ શોધવા પહોંચે છે.

ગુજરાત આંતર-રાજ્ય સ્થળાંતરમાં ત્રીજા સૌથી મોટા સ્રોત તરીકે ઉભરી આવ્યું છે. વર્ષ 2011 સુધીમાં સમગ્ર ભારતમાંથી આશરે 23 લાખ લોકોએ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કર્યું હતું. એનએસએસઓએ 64મા રાઉન્ડ (2007-2008)માં ટૂંકા ગાળાના સ્થળાંતરનો અંદાજ મૂક્યો હતો, તે અનુસાર ગુજરાતમાં કુલ વસ્તીમાં સ્થળાંતર કરનારા લોકોની ટકાવારી સૌથી વધુ છે. કુલ વસ્તીના 3.38 ટકા જેટલા લોકો (થાપા એટ.એલ., 2015), જેમાં વસ્તી ગણતરી મુજબ 65 લાખ ખેતમજૂરો હતા (વસ્તી ગણતરી, 2011). સમુદાય આધારિત સંસ્થાઓ અને બિન-સરકારી સંસ્થાઓ જેઓ દાયકાઓથી ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરનારા શ્રમિકો સાથે કામ કરી રહ્યા છે, તેઓ વારંવાર જણાવે છે કે રાજ્યની અંદરના વિસ્તારોમાંથી તેમજ પડોશી રાજ્યોના જિલ્લાઓમાંથી આદિવાસીઓ સ્થળાંતર કરે છે. પશ્ચિમના ભારતીય જિલ્લાઓમાં

આવ્યો હતો જેમાં આ પ્રદેશોમાં મોસમી મજૂરી સ્થળાંતરની માત્રાનો અંદાજ મેળવવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. એ અહેવાલ અનુસાર 65 ટકા પરિવારોમાં અને 48 ટકા પુખ્ત વસ્તી, મોસમી સ્થળાંતર કરે છે. તેમાં 42 ટકા સ્ત્રીઓના સ્થળાંતરનો પણ સમાવેશ થાય છે જે હકીકતે કુટુંબ સાથે સ્થળાંતર કરતી હોય છે; તેનો અર્થ એ કે સ્ત્રીઓ પરિવાર સાથે સ્થળાંતર કરીને શ્રમ શક્તિની ઉત્પાદકતા વધારે છે. (મોઝે એટ અલ., 2002).

કૃષિક્ષેત્રમાં ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાંથી-ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં સ્થળાંતરની માત્રાને સમજવાના પ્રયાસમાં, - હાલના અભ્યાસનો ઉદ્દેશ ટૂંકા ગાળાના અને લાંબા ગાળાના કૃષિ સ્થળાંતરના મુદ્દે ગુજરાતમાં મોસમી ખેતમજૂરી પર કેન્દ્રિત છે. લેખિત સામગ્રીની ચકાસણી કરતાં જાણવા મળે છે કે ખેતમજૂરી અને ભાગિયાઓના આંતર-રાજ્ય સ્થળાંતર અંગેના છૂટાછવાયા દસ્તાવેજો ઉપલબ્ધ છે. ભારતમાં ભૂમિ અને શ્રમ-બજારોમાં કરારની વ્યવસ્થાનો લાંબો ઇતિહાસ છે, તેમ છતાં, વિવિધ સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, તકનીકી અને કૃષિ-આબોહવા પરિબળોને આધારે, કરારની વ્યવસ્થા પ્રકૃતિ અને સમય અનુસાર વ્યાપક પ્રમાણમાં બદલાય છે. આ પ્રથા ઘણા દાયકાથી વિકસિત થઈ છે જે સ્થળાંતરિત સમુદાયોના મૂળસ્ત્રોત તેમજ સ્થળાંતર બંનેમાં સામાજિક-આર્થિક તેમ જ રાજકીય-તકનીકી પરિબળો દ્વારા બનાવવામાં આવી છે. વ્યાપકપણે, ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કરારની વ્યવસ્થાના પ્રકારનું એક ઉપજ શેરકોર્પિંગ છે, એવી પ્રથા જેને માર્કવીસ દ મીરબ્યુ "ખેતીની એક દુઃખદ પદ્ધતિ, આવશ્યકતાની પુત્રી અને દુખની માતા" તરીકે વર્ણવે છે. (આજીવિકા બ્યુરો, 2010માં દર્શાવવામાં આવ્યા અનુસાર; પૃષ્ઠ. 3).

બિહેવરિયલ સાયન્સ સેન્ટર (2009) સહિત આ પ્રથા અંગે થયેલા કેટલાક અભ્યાસ દ્વારા ઉત્તર ગુજરાત (સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠા જિલ્લા)ના આદિવાસી સ્થળાંતર શ્રમિકોની પરિસ્થિતિનું દસ્તાવેજીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. અહેવાલમાં એવો અંદાજ લગાવવામાં આવ્યો છે કે અભ્યાસ સમયે ભાગિયાને લાણીની એક હિસ્સો મળ્યો હતો જે ચોથાથી સાતમા ભાગની વચ્ચે હતો. તેમાં જમીનના માલિક તરીકે ચૂકવણીની અનિશ્ચિતતાની સ્થિતિને ચિહ્નિત કરીને, સામાન્ય રીતે ચૂકવણીને નકારી કાઢવામાં અથવા વિલંબ કરવામાં આવતો. આ એક પ્રકારે આર્થિક હિંસાની ઘટનાઓ ગણાય. બીએસસી અભ્યાસ મુજબ ભાગિયા ખેતી માટે સ્થળાંતરનું સ્થળ મહેસાણા અને ગાંધીનગર જિલ્લો હતું. આ અભ્યાસમાં બીટી કોટનસીડ ખેતર માં છૂટક

સહિયારી ખેતીની પરિસ્થિતિનો કુમાર એટ અલ. (2017) દ્વારા અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. એ પેપરમાં ગુજરાતમાં ભાડૂત વિચિત્ર સ્થિતિને ઉજાગર કરવામાં આવી હતી. એ અભ્યાસ લેખકોએ તેને ગુજરાતના આણંદ, હિંમતનગર, બનાસકાંઠા, સાબરકાંઠા, સુરેન્દ્રનગર, રાજકોટ અને પાટણ જિલ્લાઓ પ્રવર્તતી ભાગીદારી પદ્ધતિ તરીકે ઓળખાવી હતી. એ અહેવાલ અનુસાર પાક અને જમીનના પ્રકાર ઉપર આધાર રાખીને પાક હિસ્સો 15 થી 30 ટકા જેટલો હોય છે. 2017ના અભ્યાસ દાવો કરવામાં આવ્યો હતો કે આ પદ્ધતિ 20થી વધુ વર્ષ વ્યવહારમાં છે અને ઉપર જણાવેલા વિસ્તારોમાં 95 ટકાથી વધુ મજૂરી જોડાયેલા છે. આ અભ્યાસમાં ચર્ચા કરવામાં આવી હતી આખું વર્ષ શ્રમિકો મળી રહેવાની સરળતાને લીધે, દાયકાઓ વધુને વધુ ખેડુનો ખેતીની અન્ય પદ્ધતિઓ કરતાં ભાગીદાર પ્રણાલીને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું.

આજીવિકા બ્યુરો (૨૦૧૦)એ ઈડર (સાબરકાંઠા) અને કોટડા (ઉદેપુર)માં ભાગ-ખેતીની પ્રથાનો વ્યાપક અભ્યાસ કર્યો. કામગીરીલક્ષી સંશોધન તરીકે કરવામાં આવેલા અભ્યાસમાં રાજસ્થાનના ઉદેપુર જિલ્લાના કોટડામાં ખેડુનો સ્થળાંતર કરનાર વચ્ચેના સંબંધને ઔપચારિક બનાવવાના પ્રાથમિક ઉપાયો પર પ્રાથમિક ધ્યાન આપતા ખેડુનો અને સહિયારી ખેતરનારો વચ્ચે કરાર કરાવવાના અંતરને પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે, જેમાં તેની વસ્તીના 80% લોકો આદિજાતિના છે. અભ્યાસ

રાજ્ય સમજવામાં, સઘન ભૂગર્ભ જળ સિંચાઈ સાથે ઉચ્ચ મૂલ્યના પાકના ઉત્પાદન કરનાર રાજ્ય તરીકે, ખેતમજૂરોને રાજ્યના અંતરિયાળ વિસ્તારમાં તકો આપનાર અને ગુજરાતની અંદર અને બહારના મજૂરોને આકર્ષિત કરવામાં સફળ રાજ્ય તરીકેનો પૂર્વગ્રહ યથાવત્ રાખ્યો છે. આ અભ્યાસના અંદાજ મુજબ સાબરકાંઠા જિલ્લામાં આશરે 5000 સ્થળાંતરિત પરિવારો સહભાગી ખેડૂતો તરીકે કામ કરતા હતા, જેમની (શેરકોપરની) દૈનિક માથાદીઠ કમાણી રૂ. 42 હતી. અભ્યાસમાં એવું તારણ કાઢવામાં આવ્યું છે કે સિસ્ટમ જોકે વ્યાપકપણે પ્રચલિત છે એવું કહેવામાં આવે છે, પણ વાસ્તવમાં એવું નથી. અહેવાલમાં લેખકો કહે છે, આવી આર્થિક વ્યવસ્થા ભાગિયાને નોકર તરીકે વધારે જ્યારે ભાગીદાર તરીકે સાવ નહિવત્ સ્થાન આપે છે અને તેથી ભાગીદારી પ્રણાલીની વાત સાચી નથી. આ અભ્યાસમાં ગુજરાતના ઉત્તર અને મધ્યના ક્ષેત્રોની પરિસ્થિતિઓની વિગત છે, તેમ છતાં એવો કોઈ વ્યાપક અભ્યાસ ધ્યાનમાં આવતો નથી, જેમાં શ્રમિકોની પરિસ્થિતિ, તેમના સ્થળાંતરની વિગતો અને તેમના કામની સ્થિતિની તેમજ ગુજરાતના તમામ રહેવાની પરિસ્થિતિની સર્વગ્રાહી વિગત મળી શકે.

એ જ પ્રમાણે, ગુજરાતમાં ખેતીકામ માટે સ્થળાંતર કરનારા આદિવાસી સમુદાયોના સભ્યો વિશેના ટૂંકા દસ્તાવેજો મળી શકે છે. મધ્યપ્રદેશના બડવાનીબડવાની જિલ્લામાં આધારશિલા અભ્યાસ કેન્દ્ર દ્વારા વર્ષ 2019માં હાથ ધરવામાં

જણાવે છે કે કુલ સર્વેના 45.57% મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના કૃષિ ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર થયા છે. આમાંના ઉત્તરદાતાઓ જેમણે ખેતમજૂર તરીકે કામ કર્યું હતું, તે કામની સીઝન અને ક્ષેત્રના આધારે વિવિધ પાકમાં કામ કરે છે. સર્વેમાં જણાવાયું છે કે ઉત્તરદાતાઓ ડુંગળી, લસણ, આદુ, શેરડી, કપાસ, ઘઉં, મકાઈ, દાડમ, મગફળીના ખેતરોમાં કામ કરતા હતા. લેખકોએ ચર્ચા કરી કે સ્થળાંતર કેવી રીતે બડવાનીબડવાનીમાં આદિવાસી સમુદાયોમાં આજીવિકાની વ્યૂહરચનાનો એક અવિભાજ્ય ભાગ બની ગયો છે જ્યાં શ્રમિકો કૃષિ કાર્ય માટે સ્થળાંતર કરે છે અને દૈનિક વેતન પર રોજગાર મેળવે છે. તે ક્ષેત્રમાં કરવામાં આવેલા દસ્તાવેજોની દ્રષ્ટિએ અહેવાલ મહત્વપૂર્ણ છે જે ખેતમજૂરોને લગતા આવશ્યક સ્રોત ક્લસ્ટર બનાવે છે.

આજીવિકા બ્યુરો અને આધારશિલા લર્નિંગ સેન્ટરના અભ્યાસ ઉપરાંત, લેખકો એવા અન્ય દસ્તાવેજ પુરાવા શોધી શક્યા ન હતા જેમાં ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરી રહેલા આદિજાતિ ખેતમજૂરોના સમુદાયની વિગતો હોય. સંશોધન અભ્યાસની વિચારણા અને અમલ સમયે સંશોધન ટીમે સામુદાયિક સંસ્થાઓ તેમજ ગુજરાતમાં કૃષિ ક્ષેત્રે કામ કરવા સ્થળાંતર કરનારા આદિવાસી સમુદાયો સાથે કામ કરી રહેલાં સંગઠનો સાથે સઘન ચર્ચા કરી હતી. આ ચર્ચાઓ દરમિયાન જ સંશોધન ટીમે મજૂર અધિકાર મંચ (અસંગઠિત ક્ષેત્રના અનોખા શ્રમિકોનો સમૂહ)ની કાયદાકીય ટીમના સભ્યોને મળ્યા હતા. તેમણે જણાવ્યું હતું કે તેઓ લગભગ એક દાયકાથી વેતનમાં ઘાલમેલના કેસો, ચૂકવણી ન કરવા અંગેના કેસ, પજવણી અને હેરાનગતિના કેસો અંગે કેવી રીતે માહિતી મેળવે છે. આ કેસો ખેતમજૂરોની સ્થિતિની વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આપે છે. અભ્યાસની શરૂઆત અને કામગીરી દરમિયાન પાયાના સંગઠનના સભ્યોએ પણ ઘણા દાયકાથી ગુજરાતના ખેતરોમાં કામ શોધવાની પ્રેરણા આપનાર કૂટલુજ શ્રમિકોની ગતિવિધિ વિશે વિગતવાર માહિતી શેર કરી હતી. આ બાબતે કોઈ દસ્તાવેજકરણ કે આવા સ્થળાંતરનું કોઈ મેપિંગ પણ નહોતું. એ બાબતે કોઈપણ પ્રકારના વ્યવસ્થિત અભ્યાસની ગેરહાજરી હતી કે સ્થળાંતરની સ્થિતિમાં મજૂરો કેવી હાલતમાં હોય છે.

લેખિત સામગ્રીના અભ્યાસ દ્વારા આ રીતે સ્થળાંતર કરનારા આદિવાસી ખેતમજૂરો અંગેના દસ્તાવેજકરણમાં પ્રવર્તતા શૂન્યાવકાશને દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. આ પ્રયત્નો લાંબા અને ટૂંકા ગાળાના એમ બંને પ્રકારના છે. આ શ્રમિકો

પ્રકરણ ૩

અભ્યાસની પદ્ધતિ અને પદ્ધતિનું માળખું

ઉપલબ્ધ સામગ્રીમાં વર્તમાન અભ્યાસની આવશ્યકતાનો પુનરોચ્ચાર છે - એવો અભ્યાસ જેમાં કામ માટે સમગ્ર ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરતા આદિવાસી ખેતમજૂરોની સ્થિતિનો ચિતાર આપે. ઉપરાંત, આ અભ્યાસનો ઉદ્દેશ ફક્ત આવા શ્રમિકોની સ્થિતિની નોંધ લેવા પૂરતો મર્યાદિત નથી, પણ વિસ્તૃત આશય એ શ્રમિકો તેમજ તેમના પરિવારોનું જીવનધોરણ સુધારવા માટે પગલાં લઈ શકાય એ છે. આથી આ સંશોધન ટીમને લાગ્યું કે એક્શન રિસર્ચ એ હાલના અભ્યાસના ઉદ્દેશ્યને પરિપૂર્ણ કરવા માટે યોગ્ય પદ્ધતિ છે.

એક્શન રિસર્ચની પદ્ધતિ અંગે ચર્ચા કરતા રિઝન અને બ્રેડબરી (2008) કહે છે કે જીવંત સંપર્ક દ્વારા અભ્યાસ હાથ ધરવાનો હેતુ 'માનવ-વિકાસની સેવામાં વ્યવહાર અને વિચારો' ને જોડવાનો છે. લેખકે ચર્ચા કરી કે કેવી રીતે કહેવામાં આવેલી પદ્ધતિઓ એ પાલી ડિફરેન્સિયલ પ્રાયરિટીમાં પણ એક

લાવવામાં આવ્યા હતા. સ્થળાંતર કરનારા અને આદિજાતિ સમુદાયોના હક અને અધિકાર માટે વિકાસલક્ષી કાર્યકરો તરીકે, એક પદ્ધતિ તરીકે એક્શન રિસર્ચ દ્વારા સામાજિક પરિવર્તન માટે કાર્યરત વિદ્વાનો તેમજ

વિકાસલક્ષી વ્યવસાયિકો બંનેમાં સમજદારી કેળવાય છે. તે ભાગ લેવાની પ્રથા નથી, કારણ કે તે એવા લોકો સાથે વિવેક રૂપે સંકળાયેલો છે જેઓ અન્યથા સંશોધનનો વિષય હોઈ શકે અથવા સહ-સંશોધકોની પૂછપરછ કરતાં વધુ કે ઓછા અભ્યાસને આગળ વધારવા માટે સંકેતો આપે છે. એકલા વિચારો લીજો

દ્વારા, સંશોધનકોની ટીમે સંશોધન અભ્યાસના અંતમાં ઉદ્ભવતા કાર્યવાહીની દિશા શું હોઈ શકે છે તે અંગે ઉત્તરદાતાઓ સાથે વાતચીત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો. આ એક એવી પ્રક્રિયા જે આદિવાસી સ્થળાંતર શ્રમિકોને કેન્દ્રમાં રાખીને

વર્તમાન અભ્યાસમાં પાયાના એવા આઠ સંગઠનો સાથે ગાઢ ભાગીદારીમાં જેઓ આદિજાતિ અને સમસ્યાગ્રસ્ત અન્ય સમુદાયોના હક અંગે કામ કરવાનો સમૃદ્ધ અનુભવ ધરાવે છે અથવા પરપ્રાંતીય શ્રમિકોને હકો અપાવવા પ્રતિબદ્ધ છે.

એકત્રીકરણ) સહયોગથી કાર્ય કરી શકે છે. એ પ્રક્રિયા તૈયાર કરવા માટે સીએલઆરએની સંશોધન ટીમ પહોંચી અને નીચેના પાયાના સંગઠનો સાથે સહયોગ કરીને સંશોધનની શરૂઆતથી ગાઢ સંપર્કમાં રહી કામગીરી કરી. ભાગીદાર સંસ્થાઓની યાદી નીચે પ્રમાણે છે:

1. સૌરાષ્ટ્ર દલિત સંગઠન, જૂનાગઢ, ગુજરાત
2. આનંદી, માળીયા, ગુજરાત
3. રાજકોટ દલિત યુવા વિકાસ સંગઠન, રાજકોટ, ગુજરાત
4. જાગૃત દલિત આદિવાસી સંગઠન, બડવાણી, મધ્યપ્રદેશ
5. આધારશીલા શિક્ષણ કેન્દ્ર, સેંડવા, મધ્યપ્રદેશ
6. ખેડુત મજદુર ચેતના સંગઠન, અલીરાજપુર, મધ્યપ્રદેશ
7. વિચારધારા ફાઉન્ડેશન, શાહદા, નંદુરબાર, મહારાષ્ટ્ર
8. મજુર અધિકાર મંચ, દાહોદ, ગુજરાત

સ્થળાંતર કરનાર આદિવાસી ખેતમજૂરોના પ્રશ્નો અને સ્થિતિ આંતરિક રીતે વિરોધાભાસ ધરાવતા પરિમાણો તરફ દિશાસૂચન કરે છે અને તેથી જરૂરી છે કે ડેટા સંગ્રહ ક્વાયતમાં સહયોગ કરતી પાયાની સંસ્થાઓ પાસે શ્રમિકોના વિવિધ સમુદાયોને લગતી સામાજિક-આર્થિક વ્યવસ્થાની ઊંડી અને વ્યાપક સમજ હોવી જોઈએ.

અભ્યાસની પદ્ધતિ:

ઉપરોક્ત ચર્ચા અને સંશોધનનાં ઉદ્દેશોને અભ્યાસનાં કેન્દ્રમાં રાખીને, આ અભ્યાસ માટેની વસ્તીમાં ગુજરાત રાજ્યના કૃષિ ક્ષેત્રે મોસમી સ્થળાંતર કરનારા શ્રમિકોનો સમાવેશ થાય છે.

અભ્યાસ માટે જે સમુદાય પસંદ કરવામાં આવ્યો ત્યાં ટૂંકા ગાળાના બદલાતા રહેતા કામદારો (ખેત મજૂર) અને લાંબા ગાળાનું સ્થળાંતર કરનારા શ્રમિકોનો સમાવેશ થાય છે - જેને ભાગિયા અથવા ભાગ ખેતી મજૂર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ રીતે વિવિધ જિલ્લાના તાલુકા અથવા ક્લસ્ટરની પસંદગી કરવામાં આવી હતી જેમાં ભાગીદાર સંસ્થાઓ શ્રમિકોના સમુદાય સાથે દર્શન હતી મજૂરોના મળ રહેવાણ અને અગામિનિ

ઉત્તરદાતાઓને હેતુપૂર્ણ પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા. કોવિડ -19 કારણે સ્વાસ્થ્ય સલામતીના નિયમોએ ઉત્તરદાતાઓ સુધી સંપર્ક ટીમની પહોંચ મર્યાદિત કરી હતી. તેવું માનવામાં આવ્યું હતું ટીમ આદિજાતિ સ્થળાંતર કરનાર ખેતમજૂરો સાથે કામ કરવા દાયકાઓનો અનુભવ ધરાવતા પાયાના ભાગીદારોની જાણકારી પર આધાર રાખે છે. હેતુપૂર્ણ અભ્યાસનો મુખ્ય ઉદ્દેશ એ નમૂના તૈયાર કરવાનો હતો જેને ગુજરાત રાજ્યમાં સ્થળાંતર કરનાર આદિજાતિ ખેતમજૂરોની સ્થિતિ વિશે આધારભૂત માનવામાં આવી શકે.

ખેતમજૂરોના સ્થળાંતરનો સર્વે કરવા તરફનું પ્રયત્ન પગલું સ્થળાંતર પ્રવાહનું દસ્તાવેજીકરણ હતું. તેમાં મૂળ રહેણાં અને સ્થળાંતરિત સ્થાન બંને ક્ષેત્રમાં તાલુકા સ્તરના ગામોની યાદી દ્વારા ભૌગોલિક સ્થાન જાણવા ઉપરાંત સામગ્રી

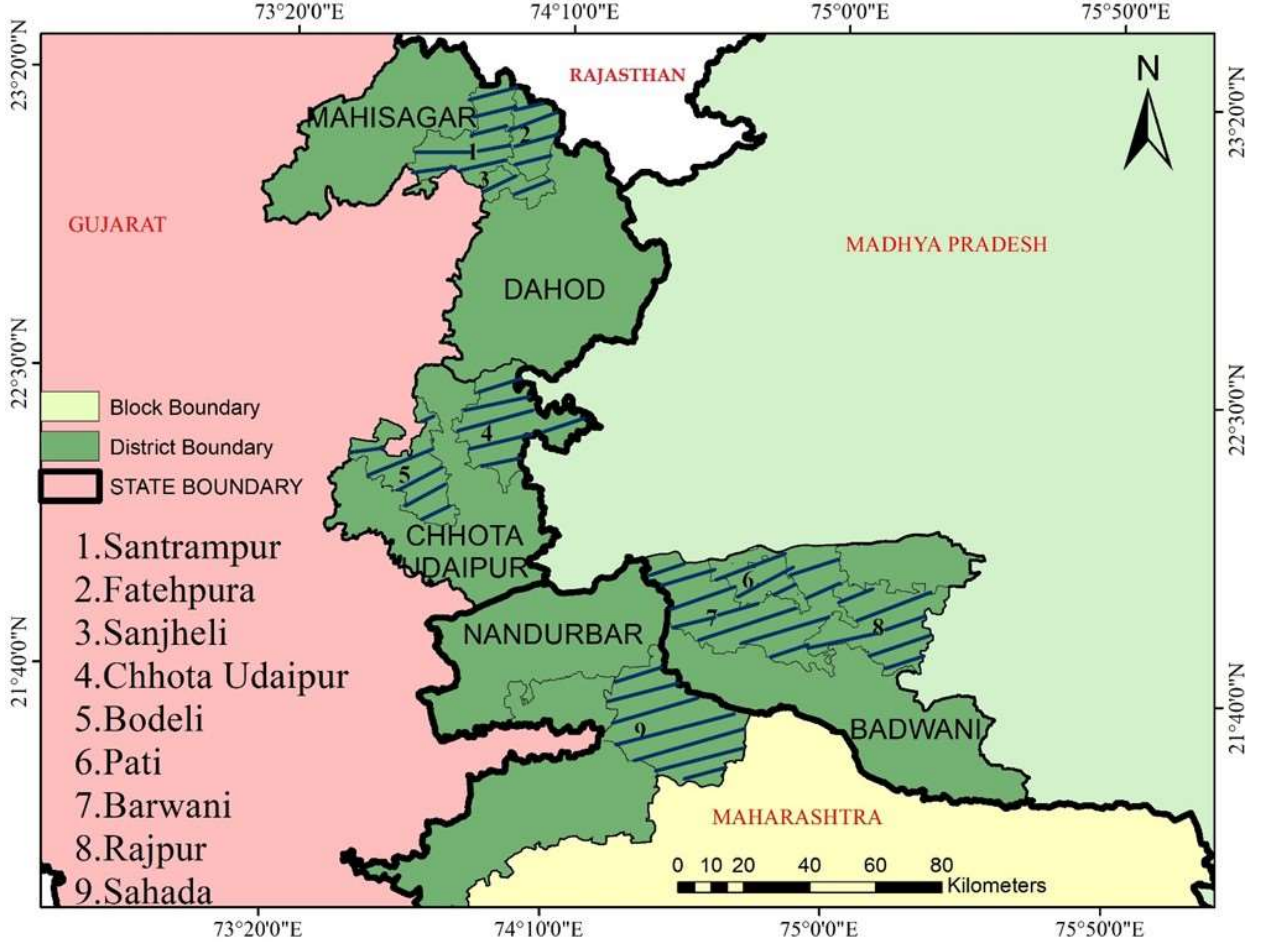
Table 1: Field Locations in Source of Migration

Source Area	District Name	Block
Gujarat	Chhota Udaipur	Chhota Udaipur
	Dahod	Bodeli
		Fatehpura
Mahisagar	Sanjeli	Santrampur
		Pati
Madhya Pradesh	Badwani	Rajpur
Maharashtra	Nandurbar	Barwani
		Shahada

Table 2: Field Locations in Destination of Migration

Destination Area	District Name	Block
Gujarat	Junagadh	Visavadar
	Amreli	Bagesar

Map 1: Field Locations in Source of Migration

સર્વેક્ષણ અને ભાગિયા તેમજ મોસમી ખેતમજૂરો સાથે કામ કરતા પાયાના સંગઠનોના અનુભવોને આધારે જે તે ક્ષેત્રના સ્થળોની માહિતી મેળવવામાં આવી. પ્રારંભિક ચર્ચાઓ દ્વારા જાણવા મળ્યું કે મજૂરો ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક વિસ્તારોમાંથી કચ્છ તરફ સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે, જેના અમુક ભાગ ગુજરાતના કિનારા વિસ્તારોને સ્પર્શે છે. તેમાં મધ્યપ્રદેશના પશ્ચિમ તાલુકા, ઉત્તર મહારાષ્ટ્રના વિસ્તારો, દક્ષિણ રાજસ્થાનનાં ક્ષેત્ર ગુજરાત સાથે વહેંચાયેલા છે. ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં આદિજાતિ તાલુકા. આમ, સીએલઆરએના હાલના પાયાના સંગઠનોના નેટવર્ક દ્વારા, સંશોધન ટીમે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશમાં મજૂરોના સ્ત્રોત તરીકે નવ તાલુકાની પસંદગી કરી; મજૂરોના સ્થળ તરીકે અને સમગ્ર ગુજરાતમાં ચાર તાલુકા નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યા.

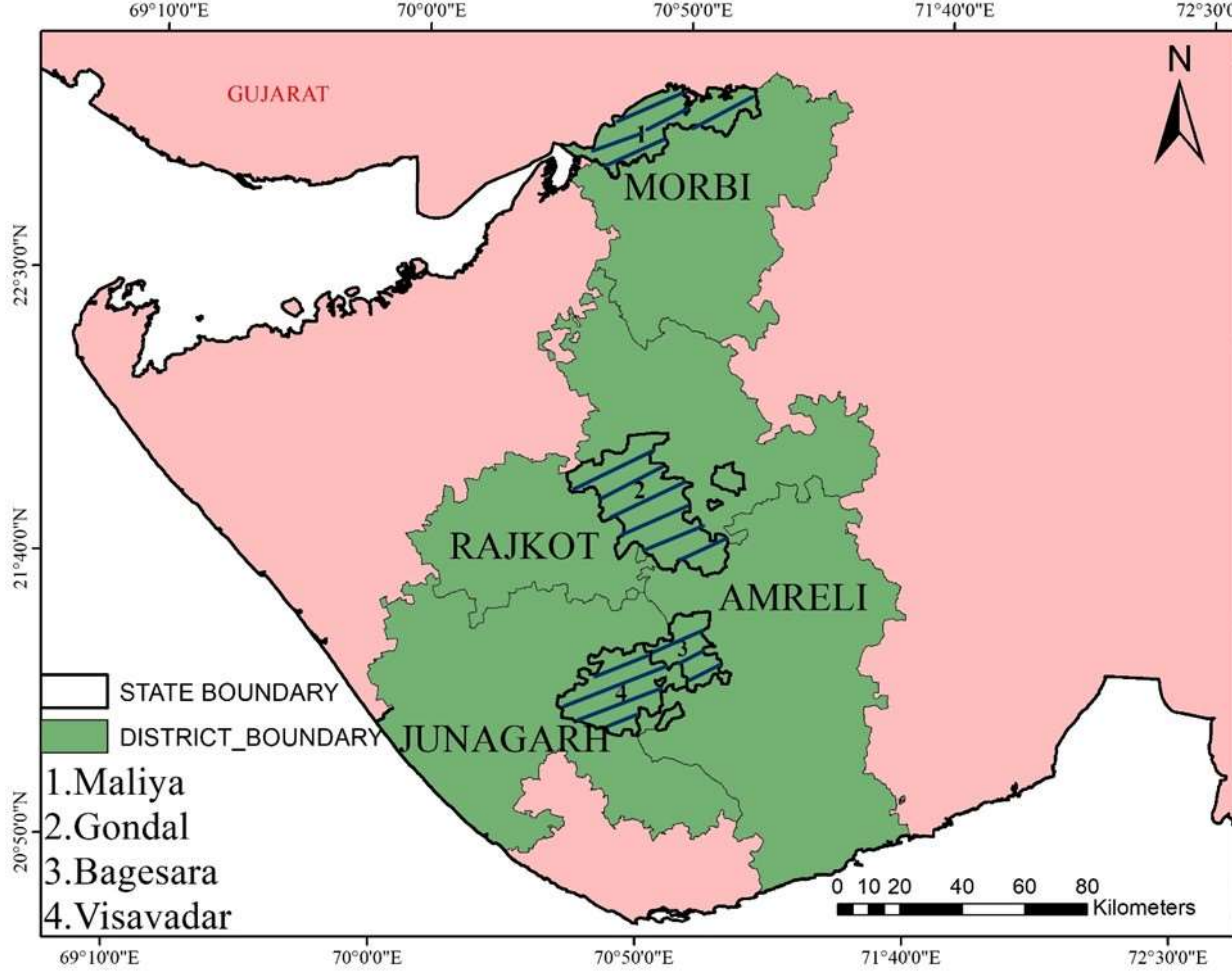
સ્થાનિક સ્તરના ભાગીદારો સાથે ગાઢ ચર્ચા-વિચારણા દ્વારા સર્વે માટેનું સમયપત્રક તથા જૂથ ચર્ચા માટે સ્ક્રિપ્ટ્સ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. કોવિડ -19 ને કારણે

માટેનાં ગૂગલ ટૂલ્સ એ સ્વરૂપો પર આધાર રાખે છે જેનાથી સંશોધકોને તેમના સંબંધિત સ્થળોએથી સર્વે કરીને તે અપલોડ કરવાની મંજૂરી મળી.

આમ, સંશોધન ટીમે ખેતીકામ માટે સ્થળાંતર કરનારા મજૂરોની યાદી તૈયાર કરવા વિગતવાર પત્રક સાથે ગામની વિગતો તૈયાર કરીને ચાર યાદી તૈયાર કરી હતી. એ સમયપત્રક વિશે ટૂંકમાં ચર્ચા કરવામાં આવી છે:

ગામડાંની ઓળખ કરવી (વી.એસ. 1 અને વી.એસ. 2): કાર્યક્રમ અનુસાર નિશ્ચિત હતું કે સર્વેમાં સામેલ થનાર લોકો પસંદ કરેલા ગામોમાં (ઓછામાં ઓછું એક ક્લસ્ટરમાં ઓછામાં ઓછા 10 ગામો) ગામડાંની ઓળખ કરવાની ક્વાયત કરે. પસંદ કરેલા ગામોમાં ભૌગોલિક રીતે ફેલાયેલા સ્થળોનો સમાવેશ છે જે સર્વેમાં સમાવિષ્ટ જિલ્લામાં ક્લસ્ટરો બનાવે છે. આ બંને ટૂલ્સ ગામડાંની સ્થળાંતર વિગતો, સામાજિક માળખું વગેરે તૈયાર કરવા માટે બનાવવામાં આવ્યા હતા (વીએસ -1) અને કૃષિ મજૂરી માટે સ્થાનાંતરણ કરે છે અને ભાગિયા/ખેતમજૂરો તરીકે

Map 2: Field Locations in Destination of Migration

કૂચ યોજતી. સ્થળાંતર કરનારા પરિવારોના સંબંધીઓ સાથે પરામર્શ કરીને પાયાની માહિતી એકત્રિત કરવાની હતી. આ બંને બાબત મજૂરોના સ્થળાંતર કોરિડોરના નકશા માટે અભિન્ન હતા તેમજ મૂળ ગામડામાં પ્રવર્તિત સામાજિક-રાજકીય અને આર્થિક પરિસ્થિતિની સમજ મેળવવાની હતી જે મજૂરોને ગ્રામીણ સ્થળાંતર કરવા પ્રેરે છે.

પરિવારોની ઓળખ કરવી-1 (અચએસ 1): બીજા તબક્કામાં ગામના પત્રકમાં નોંધાયેલા કૃષિ મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરનારા કુલ 20 ઉત્તરદાતા (ટૂંકા ગાળાનું સ્થળાંતર કરનાર 10 અને લાંબા ગાળાનું સ્થળાંતર કરનાર 10) ની પસંદગી કરવામાં આવી. (વી.એસ. 2 ના 10%) અને પાયાની માહિતી એકત્ર કરવા માટે વધુ વિગતવાર મુલાકાત લીધી હતી. અગાઉના તબક્કાના માહિતી એકત્રીકરણમાં મજૂરોના બેઝલાઈન સર્વેમાંથી પરિવારોની પસંદગી હેતુલક્ષી સેમ્પલિંગ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. આ માહિતી મૂળ ગામ અને સ્થળાંતરિત ગામમાં પરિવારોની ગણના કરીને એકત્રિત કરવામાં આવી હતી.

આવેલી પરિવારોની ઓળખ કરવાની પદ્ધતિ હેઠળ શ્રમિકો વિગતો, શ્રમિકોના કામની વિગતો, કુટુંબના સભ્યોની વિગતો, પ્રતિસાદકર્તા સાથે સ્થળાંતર સ્થળે જવા માટે ધરના સભ્યો અને જાહેર સેવાઓમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે એકંદર ચિત્ર દોરવા કેન્દ્રિત છે.

પારિવારિક સર્વે 2 (અચએસ 2): કામની વ્યવસ્થા રહેવાની અને કામગીરીની પરિસ્થિતિ, કામના સ્થળે જવા સેવાઓની સફળતા સંબંધિત માહિતી મેળવવાના હેતુથી વિગતવાર શેડ્યૂલ બનાવવામાં આવ્યું હતું. આ સમયપત્રક પર કરેલા પરિવારોમાંથી (અચએસ 1 દ્વારા આવરી લેવામાં આવેલા 10% કુટુંબો) જેઓ વેતન સંદર્ભે કરાર અને ભાગ, રોજિંદા જીવનનિર્વાહની સ્થિતિ, ખર્ચમાં જવાબદારી દ્વારા ચૂકવવા આવેલો ભાગ, સંબંધિત ભાગના ડેટાના નકશા માટે ઈન્ટરવ્યૂ લેવામાં આવ્યા હતા. સુવિધાઓ, વાવેલા પાકની વિગતો, રાજ્ય પ્રાયોજિત સેવાઓની ઉપલબ્ધી, ઉત્તરદાતા અને તેના પરિવાર સભ્યો વિરૂદ્ધ જમીન માલિકીના દવારા જમીન માલિકીના

ભરવાનું હતું.

ખેતીકામની વિગતો તથા કામ શોધવાના અનુભવ, કરારની ગોઠવણની વાટાઘાટ, કામ સાથે જોડાયેલા શ્રમિકોની દ્રષ્ટિ, કામના સ્થળે પ્રવર્તતી સામાજિક ગતિશીલતા, સ્થળાંતર કરવાની જરૂરિયાત માટેનાં કારણો, સ્થળાંતર કરવાની જરૂરિયાત અને યોગ્ય સમજ મેળવવા સંશોધન ટીમે શ્રમિકો, મહિલા શ્રમિકો અને ખેડૂતો સાથે અલગ જૂથ ચર્ચામાં જોડાવા માટે સ્ક્રિપ્ટ્સ તૈયાર કરી.

સંશોધન ટીમો સંપૂર્ણપણે જાણે છે કે મૂળ રહેદાણ ક્લસ્ટરોમાં જે પ્રકારની વિસ્તૃત માહિતી એકત્ર કરવા ક્વાયત હાથ ધરવામાં આવી છે, જે સ્થળાંતરના સ્થળે મળવી મુશ્કેલ હશે. સંશોધન ટીમે જૂથ ચર્ચાઓની પદ્ધતિ પર આધાર રાખ્યો અને ઉત્તરદાતાઓ અને તેમના પરિવારના સભ્યો સાથે માર્ગદર્શક વાતચીત કરી. જમીનમાલિકની સતત નજર અને જમીનની માલિક વર્ગની ગણતરી કરનારાઓને ખેતમજૂરો સાથે વાતચીત કરવાનો ઈનકાર કરી શકે તેવી સંભાવનાને કારણે ટીમે જૂનાગઢ, ગોંડલ અને મોરબીમાં જૂથ ચર્ચાઓ કરી હતી. સ્થળાંતરિત સ્થાનમાં વિવિધ જવાબદારતાના બહુવિધ દ્રષ્ટિકોણની મજબૂત સમજ મેળવવા માટે ભાગીદાર સંસ્થાઓ સાથે ત્રણ એક્ઝીડી સ્ક્રિપ્ટ તૈયાર કરવામાં આવી હતી. આમાં શ્રમિક પોતે તથા તેમના ઘરની મહિલાઓ સાથેની ચર્ચાઓનો સમાવેશ થાય છે. તેના દ્વારા સ્થળાંતર કરનારા શ્રમિકો વિશેની તેમની સમજણનો અંદાજ મેળવવા પ્રયાસ થયો છે. સહભાગી સંસ્થાઓએ જમીનદાર વર્ગના ઉત્તરદાતાઓની દાખલ અને ધમકી વિના આ પ્રકારની ચર્ચા માટે અનુકૂળ પરિસ્થિતિ સુનિશ્ચિત કરવા નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવી હતી. આ જૂથ ચર્ચાઓની વિગતો વાચકની સુવિધા માટે નીચે શેર કરવામાં આવી છે:

ભાગિયા અને ખેતમજૂરો સાથે નિશ્ચિત જૂથ ચર્ચા (એક્ઝીડી): ગામ અથવા ક્લસ્ટરના સ્તરે સામાન્ય વલણો મેળવવા માટે પ્રશ્નોની યાદી બનાવવામાં આવી હતી. ચર્ચા ગામના કેટલાક લોકો અને ખેતમજૂરો સહિતના લોકોના જૂથ સાથે થવાની હતી. એક્ઝીડીનો ઉદ્દેશ્ય ગામની સ્થળાંતરની પેટર્ન અંગે એકંદર માહિતી મેળવવાનો હતો, જેમાં ભાગિયા મજૂરો, ભરતી કરવાની રીત, કરારની શરતો, રહેવાની અને કામ કરવાની

ખેતીની પ્રેક્ટિસ પ્રદાન કરવામાં સહાયક સાબિત થઈ.

મહિલાઓ સાથે નિશ્ચિત જૂથ ચર્ચા (એક્ઝીડી): ગ્રામ્ય કક્ષાએ મહિલાઓની કામગીરીની સ્થિતિ સમજવા પ્રશ્નોની યાદી બનાવવામાં આવી હતી. જે બહાર કામ કરવા માટે સ્થળાંતરિત થઈ હતી એવી મહિલાઓ સાથે આ ચર્ચાઓ જૂથમાં અથવા વ્યક્તિગત રૂપે થવાની હતી. આ

એક્ઝીડીનો ઉદ્દેશ્ય સ્થળાંતરિત મહિલા મજૂરોની એકંદર પરિસ્થિતિ સમજવાનો હતો, જેમ કે શ્રમ વિભાજન અને કામનો ભાર, કામ સાથે સંબંધિત નિર્ણયોમાં સામેલ થવું, કામ, આરોગ્ય અને હિંસા સંબંધિત માહિતી વિશે મહિલાઓની દ્રષ્ટિ. આશા હતી કે એક્ઝીડી સ્થળાંતર કરનારી મહિલાઓની પરિસ્થિતિના સર્વગ્રાહી ચિત્રને સમજવામાં મદદ કરશે.

ખેડુતો સાથે નિશ્ચિત જૂથ ચર્ચા (એક્ઝીડી): સ્થળાંતરના સ્થળે ગામ અથવા તાલુકા કક્ષાએ ખેડૂત/ખેતમજૂર સાથે ચર્ચા કરવા પ્રશ્નોની યાદી બનાવવામાં આવી હતી. આ ચર્ચાઓ એવા ખેડુતો/ખેતમજૂરો સાથે થવાની હતી જેઓ ભાગિયા/વેતન-મજૂર રાખે છે. આ એક્ઝીડીનો ઉદ્દેશ્ય ખેડુતો/ખેડુતોના અભિપ્રાયને સમજવાનો હતો. ટીમને ખબર હતી કે આવી વાતચીત અને ચર્ચાઓ શક્ય નથી તેમ છતાં આશા હતી કે સ્થળાંતર કરાયેલા આદિજાતિ ખેતમજૂરો, તેમના જીવનનિર્વાહ અને કામની પરિસ્થિતિ વિશે માલિકોના અભિપ્રાયનું એકંદર ચિત્ર તૈયાર કરવામાં એક્ઝીડી નિમિત્ત બનશે.

પ્રકરણ 4

સ્થળાંતરિત

સ્થળોની

વિગતો/માહિતી

ખેતમજૂરોનું સ્થળાંતર એ ભારતના ગ્રામીણ આદિવાસી સમુદાયોમાં ઘણા લોકોના જીવનનું એક અનિવાર્ય પાસું બની ગયું છે. સ્થિર આજીવિકાની શોધ માટે ગુજરાતના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખેતમજૂરો સ્થળાંતર કરે છે. ઓછા કુદરતી સ્ત્રોતવાળા વિસ્તારોમાંથી જે વિકસિત પ્રદેશો/ક્ષેત્રોમાં સ્થિર આજીવિકાના વિકલ્પો શોધવાની આ વ્યવસ્થા છે. મોટા ખેડુતો અથવા જમીન માલિકોમાં હવે સ્થળાંતરિત મજૂર જે ગરીબ, સામાજિક-આર્થિક રીતે વંચિત છે અને રોજગારની તકરોળી પામવા છે તેમ જીવવાની જવાબંદારી સંભાળવાની જવાબંદારી વ્યાપક

મજૂરીના સ્થળાંતર પ્રવાહને દોરવા સ્થળાંતર મજૂરોને લક્ષ્યસ્થાન બંનેના અસાધારણ સર્વે માટે છે. આ પ્રકારે સ્થળાંતરિત મજૂરો અને મજૂર પ્રદેશો વિશે મજૂરોની

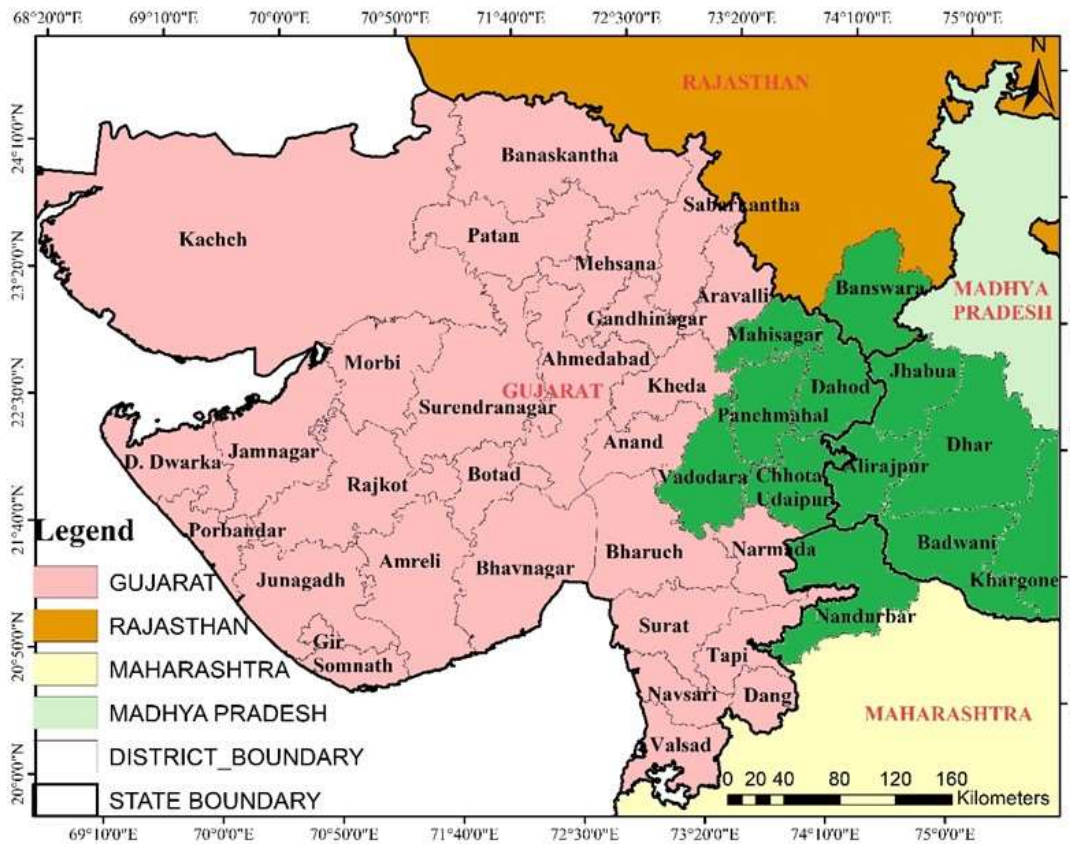
ખેત-મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરે છે. આ સર્વેક્ષણમાં સ્થળાંતરિત વિસ્તારોમાં પણ શક્ય હતું, કારણ કે આ અભ્યાસનું બંધારણ ટૂંકું

છે. ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશ રાજ્યના 12 તાલુકામાં ફેલાયેલા કુલ 99 ગામોને ગણતરીમાં લેવામાં આવી હતા,

Table 3: Number of Villages Mapped in Baseline Survey			
State	District	Block	Number of Villages
Madhya Pradesh	Barwani	Rajpur	10
		Barwani	10
		Pati	10
	Alirajpur	Sendwa	10
Gujarat	Dahod	Sanjeli	10
		Fatepura	9
	Chhota Udaipur	Chhota Udaipur	2
	Amreli	Bagasara	9
	Junagadh	Visavadar	4
	Morbi	Maliya	5
	Mahisagar	Santrampur	10
Maharashtra	Nandurbar	Sahada	10
Total	9	12	99

Map3: Source Areas of Tribal Migrant Agricultural Workers

ખેતમજૂરી સ્થળો કરનારાઓની નોંધપાત્ર ડાજરી ધ્યાનમાં રાખીને 6 જિલ્લા તાલુકાને અભ્યાસના સ્ત્રોત ક્ષેત્ર તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. સર્વેમાં ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાનના 1 જિલ્લાઓને સ્થાનાંતરિત કૃષિ મજૂરી માટે માન્યતા આપવામાં આવી હતી. રાજસ્થાનના બાંસવાડા જિલ્લા, ઝાબુઆ, ધારાગર, અલીરાજપુર, બડવાડા જિલ્લાઓ, મહારાષ્ટ્રનો નંદુરબાર જિલ્લો અને ગુજરાતના દાહો, મહીસાગર, પંચમહાલ, છોટા ઉદેપુર, વડોદરા જિલ્લાના કૃષિ મજૂરી ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરે છે. નકશાથી સ્પષ્ટ છે કે આ વિસ્તારો મળીને રાજસ્થાન, મધ્યપ્રદેશ, ગુજરાત અને મહારાષ્ટ્રની સરહદ

જેમાં 3548 ખેતમજૂરી અને 1253 ભાગિયા નોંધાયા હતા. પરચાયેલા ભૂલ આદિજાતિ સમદાયોના પરચા તરીકે ઓળખા

Table 4: Distribution of Sample Population Across its Source and Destination of Migration

State	Gujarat Regions/District Name	Saurashtra-Kutchh	Central	North	South	Sub Total	Total
Gujarat	Chhota-Udaipur	35	0	17	2	54	2668
	Dahod	577	124	917	29	1647	
	Mahisagar	185	241	534	6	966	
	Panchmahal	1	0	0	0	1	
Madhya-Pradesh	Barwani	259	49	4	0	312	345
	Alirajpur	16		0	0	16	
	Jhabua	2		0	0	2	
	Dhar	15		0	0	15	
Maharashtra	Nandurbar	435		0	17	452	452
Rajasthan	Banswara	83		0	0	83	83
Total		1608	414	1472	54	3548	3548

નમૂના લેવામાં આવ્યા હતા. આ તારણોમાં જાણવા મળ્યું કે સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી વધુ સ્થળાંતરિત ખેતમજૂર પહોંચ્યા છે.

અહીં જોઈ શકાય છે કે કુલ 3548 ખેતમજૂરોએ આ ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કર્યું છે. ગુજરાતના છોટા-ઉદેપુર, દાહોદ, પંચમહાલ અને મહીસાગર જિલ્લા, મધ્ય પ્રદેશના બડવાની, અલીરાજપુર, ઝાબુઆ અને ધાર જિલ્લા, મહારાષ્ટ્રના નંદુરબાર અને રાજસ્થાનના બાંસવાડા જિલ્લાના કૃષિ મજૂરો ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરે છે. સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છના પ્રદેશને ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને રાજસ્થાન દ્વારા વહેંચાયેલા આદિવાસી પટ્ટા સાથેના ક્લસ્ટરોમાંથી મજૂરી મળી હતી. ઉત્તર ગુજરાતના શ્રમિકોને મધ્ય ગુજરાત તથા મધ્ય પ્રદેશના બડવાની જિલ્લામાંથી મજૂરી મળી. ઉત્તરના દરેક જિલ્લામાંથી મુખ્યત્વે નજીકના જિલ્લામાં સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી મેળવે છે. ખાસ કરીને ગુજરાતના જિલ્લાઓમાંથી સાબરકાંઠા, બનાસકાંઠા, ગાંધીનગર અને અમદાવાદ ખેતમજૂરો.

માટે સ્થળાંતર માટેનું એક ખાસ સ્થળ છે. કેન્દ્રીય ગુજરાત રાજ્યમાં આંતર-જિલ્લા અને આંતર-તાલુકા સ્થળાંતર થાય છે. પડોશી તાલુકા અથવા ગામડાઓ અને જિલ્લાઓમાંથી મજૂર પીક સીઝન દરમિયાન સ્થળાંતર કરે છે. છોટા-ઉદેપુર, દાહોદ, પંચમહાલ અને મહીસાગર જિલ્લાઓમાંથી મોટા પ્રમાણમાં મજૂર આ ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરે છે. આ ક્ષેત્રમાં તાલુકા

જિલ્લાઓ મહારાષ્ટ્રના નંદુરબાર જિલ્લા અને ગુજરાતના દાહોદ જિલ્લામાંથી મજૂરી મેળવે છે. દક્ષિણ ગુજરાતના નવસારી અને સુરત જિલ્લાના શેરડી ઉગાડતા વિસ્તારોમાં ઘણા પરપ્રાંતિય મજૂરો આવે છે અને આ રીતે ખેતમજૂરો માટેનું એક કેન્દ્ર છે જે મહારાષ્ટ્રના નંદુરબારથી નીકળે છે.

ટેબલ 5માં સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂરોના વિસ્તરણનો ખ્યાલ આવે છે. જિલ્લાવાર વિગત મેળવવા માટે આ ટેબલને ટેબલ-3 અને ટેબલ-4માંથી તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. અમારા અભ્યાસ મુજબ આ ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ ખેતમજૂરોએ સ્થળાંતર કર્યા છે. સર્વેના આંકડા દર્શાવે છે કે આ પ્રદેશમાં મહારાષ્ટ્ર, મધ્યપ્રદેશ, રાજસ્થાન અને ગુજરાતના જુદા જુદા સ્ત્રોત વિસ્તારોમાંથી મજૂરો આવ્યા છે. જેમાં જાણવા મળ્યું કે, જૂનાગઢ, રાજકોટ, જામનગર, અમરેલી, મોરબી જિલ્લો કચ્છ ઉપરાંત પરપ્રાંતિય ખેતમજૂરી માટેનું એક લોકપ્રિય સ્થળ હતું. સૌરાષ્ટ્ર ક્ષેત્રના અન્ય 6 જિલ્લાઓમાં કૃષિ મજૂરીની સંખ્યા ઓછી છે.

ગુજરાતના અન્ય વિસ્તારોના કેસમાં રાજ્યના આદિજાતિ પટ્ટામાંથી મજૂરોએ મધ્ય, ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કર્યું. આ પ્રદેશોમાં કેટલાક ઓછા ખેતી પ્રભાવિત તાલુકામાં ખેતમજૂરોનું સ્થળાંતર જોવા મળ્યું. બીજા ક્રમે મહત્તમ ઉત્તર ગુજરાત આવે છે, જ્યાં સાબરકાંઠા,

Table 5: Distribution Across Saurashtra-Kutch Region

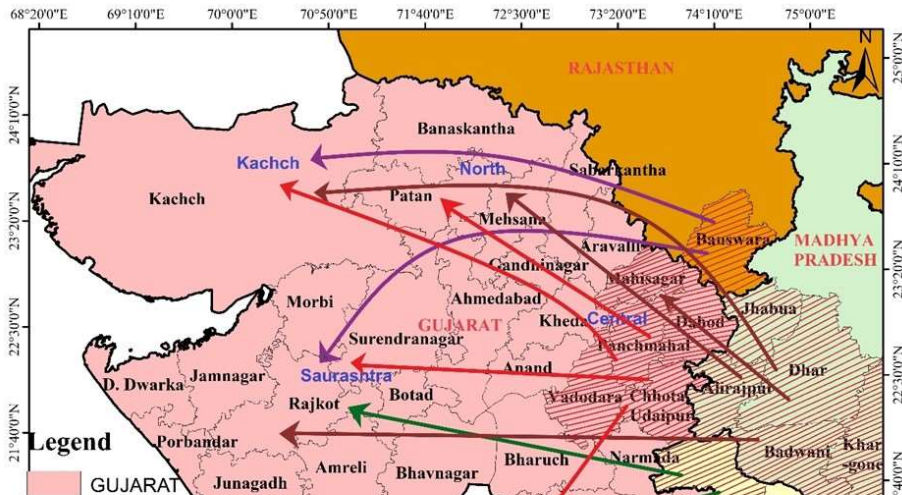
Region/Source State	Gujarat	Madhya Pradesh	Maharashtra	Rajasthan	Total
Junagadh	193	117	302	50	662
Rajkot	133	106	96	0	335
Jamnagar	178	1	35	0	214
Amreli	115	46	2	33	196
Kutch	105	1	0	0	106
Morbi	32	13	0	0	45
Surendranagar	21	0	0	0	21
Porbandar	5	6	0	0	11
Bhavnagar	10	0	0	0	10
Dwarka	3	0	0	0	3
Gir Somnath	0	2	0	0	2
Botad	3	0	0	0	3
Total	798	292	435	83	1,608

ભાગખેતી માટે સ્થળાંતર:

નીચે આપેલા ટેબલમાં ભાગખેતી કામદાર સ્થળાંતર પ્રવાહને સમગ્ર ગુજરાતમાં દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ટેબલ 6 થી સ્પષ્ટ થયું છે કે, અભ્યાસ દરમિયાન 1253 ભાગિયા મજૂરોની મેષ કરવામાં આવી હતી. સમગ્ર અવલોકન દરમિયાન ફરીથી લાગુ કરાયેલ નિરીક્ષણ એ ગુજરાતના સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ક્ષેત્રની લોકપ્રિયતા

હતી, ખાસ કરીને ભાગખેતી કરનારા મજૂરોમાં, ગુજરાત દાહોદ, પંચમહાલ, મહીસાગર જિલ્લા, બડવાની, અલીસાગર આબુઆ, ધર, ખારગોન મધ્યપ્રદેશના જિલ્લાઓ, મહારાષ્ટ્ર નંદુરબાર જિલ્લા અને રાજસ્થાનના બાંસવાડા વિદેશથી સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ પ્રદેશમાં સ્થળાંતર કરે છે. જુનાગઢ, રાજકોટ, અમરેલ બોટાદ, દુવારકા, સુરેન્દ્રનગર, મોરબી, પોરબનાદાર, ભાવનગર

Map 4: Migration Corridor of the Khet Majdurs from Source to Destination

જામનગર અને કચ્છ એ ગુજરાત સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર ભાગીદારોના મુખ્ય સ્થળ છે.

સર્વેક્ષણ કરેલા 1252 મજૂરોમાં

908 મજૂરોએ ભાગિયા તરીકે

સ્થળાંતર કર્યું છે. મધ્ય ગુજરાત

દાહોદ, પંચમહાલ, વડોદરા અને

મહીસાગર જિલ્લામાં તે

મધ્યપ્રદેશના બડવાની જિલ્લામાં

શ્રમિકો આવ્યા. મધ્ય ગુજરાત ક્ષેત્ર

મુખ્યત્વે તે જ જિલ્લાઓમાં પડો

તાલુકા અને આજુબાજુના ગામોમાં

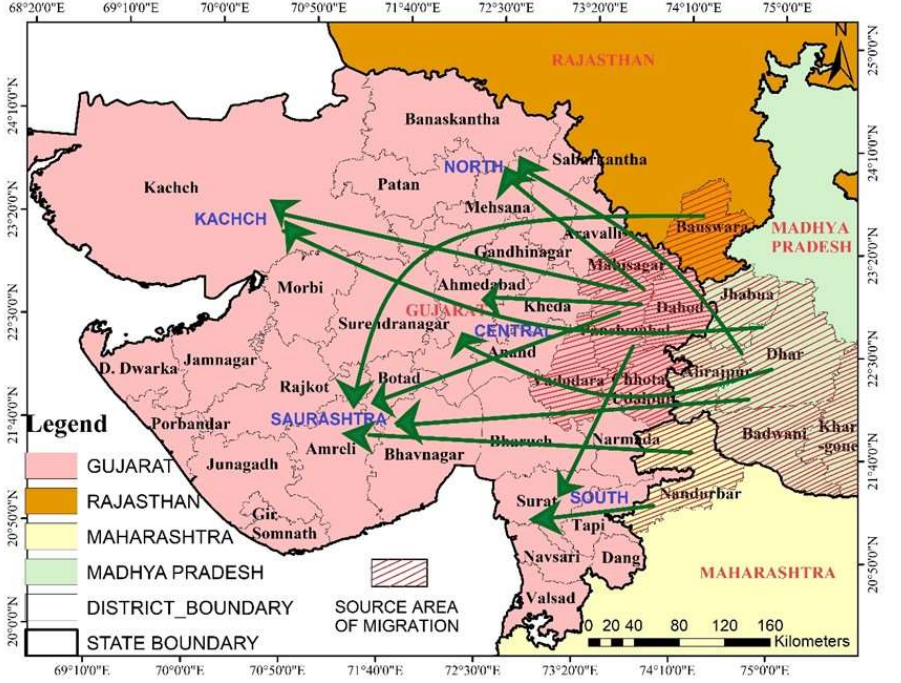
મજૂરી મેળવવામાં આવતી એ

રીતે, ગાંધીનગર, સાબરકાંઠા

અમદાવાદ, બનાસકાંઠા, અરવલ

ચર અને સુરેન્દ્રનગર ગણવામાં આવેલા

Map 5: Migration Corridor of Bhagiya Labourers from Source to Destination

સંખ્યામાં મજૂરી કરનારા, ટેબલ-૧ ભાગિયા ટેબલ-૬ માં દર્શાવવામાં આવ્યા છે, તેઓ આણંદ, વડોદરા, મહીસાગર અને ખેડા જિલ્લામાં મધ્ય ગુજરાત અને ભરૂચ, સુરત અને દક્ષિણ ગુજરાતના વલસાડમાં સ્થળાંતર કરે છે.

ગુજરાતમાં ખેતીલક્ષી સ્થળાંતરનો સૌથી મોટો પ્રવાહ સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં જોવા મળ્યો છે. તેમ છતાં, આ પ્રકરણ એ પ્રકાશિત કરે છે કે કૃષિ ભવિષ્ય માટેના અવલોકન વિસ્તારોની સંખ્યામાં નાના તફાવત સાથે રાજ્યભરમાં ફેલાયેલા છે. આ પ્રકરણમાંથી ઉદ્ભવતા મુખ્ય સ્ત્રોત ક્ષેત્રોમાં ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, રાજસ્થાન અને મધ્ય-પ્રદેશનો સુસંગત આદિવાસી પટ્ટો છે. આગળના પ્રકરણમાં મૂળ રહેકાણુ ક્ષેત્રની ગામડાનું વિગતો અને સ્થાનાંતરિત ખેતી મજૂરીની વિગતોની શોધ કરવામાં આવે છે.

Table 6: Migration Mapping of Bhagiya Labourers

State	Gujarat Regions/ District Name	Saurashtra -Kutch	Central	North	South	Total
Gujarat	Chhota Udaipur	135	0	25	1	161
	Dahod	256	7	145	2	410
	Mahisagar	155	26	131	0	312
	Panchmahal	6	0	0	0	6
Madhya Pradesh	Barwani	164	4	3	1	172
	Alirajpur	61	0	0	0	61
	Jhabua	2	0	0	0	2
	Khargone	2	0	0	0	2
	Dhar	15	0	0	0	15

પ્રકરણ 5

સ્થળાંતરિત

કૃષિ શ્રમિકોની

ડેમોગ્રાફી અને

પ્રોફાઇલ

આ પ્રકરણમાં સ્થળાંતરના સ્રોત ક્ષેત્રમાં જાણવા મળેલી સ્થળાંતરની વિગતોની વિગતવાર માહિતી આપવામાં આવી છે. વાયકને યાદ હશે કે આ સંશોધન ટૂલનું નિર્માણ એ રીતે થયું છે જેથી સ્થળાંતરના પ્રવાહ અંગે તેમજ ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાંથી ગ્રામ્ય ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરનાર આદિવાસી ખેતમજૂરો સર્વગ્રાહી સમજ મળે તેવી વિગતો તૈયાર થાય. આમ, અભ્યાસ અને સ્થળાંતર કોરિડોરની ઘટનાઓના નકશાના સંશોધન ઉદ્દેશ્ય સાથે જોડાણ કરીને, સંશોધન ટીમને ખ્યાલ આવ્યો કે મજૂરોને સ્થળાંતર તરફ ધકેલી દેતી પરિસ્થિતિને સમજ્યા વિના, સર્વેમાં સમાવિષ્ટ પરિવારોની સમજ અધૂરી અને પર્યાપ્ત રહેશે. આ રીતે ગામોની વિગતો એકત્રિત કરવી અને શ્રમિકો અને પરિવારોના વસ્તી વિષયક વિષયોનો ચાર્ટ તૈયાર કરવાનું હિતાવહ લાગ્યું, જેને આધારે ખેતમજૂરો તરીકે શ્રમિકોને સ્થળાંતર કરવા માટે ક્યાં પરિબળોને મજબૂર કરે છે તેની અમને સચોટ માહિતી મળે.

ગાર ભાગમાં ફેલી કામગીરી દ્વારા એકવિન ફેલી

શકાશે. નીચે (ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્ર રાજ્યોના ચ જિલ્લાના સાત તાલુકાના) 64 ગામોમાં પ્રવર્તમા પરિસ્થિતિઓને સમજવા ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તબક્કાનાં તારણો અગાઉના તબક્કામાં નોંધાયેલા 64 ગામો 700માંથી એક કુટુંબના સર્વેક્ષણ દ્વારા એકત્રિત કરવા આવેલા મજૂર પ્રોફાઇલ્સ સાથે એકત્રિત રીતે વાંચવાના છે (પૈકી 413 ખેતમજૂર પરિવારો તથા 277 ભાગિયાનો સર્વે કરા હતો).

સ્થળાંતરના પ્રમાણની વિસ્તૃત માહિતી એકત્ર કર માટે અમારા પાયાના ભાગીદારોની સાથે મળીને તમના ત

કરેલાં ગામડાં અંગે નીચે આપેલા ટેબલ 7 વિગતો આપવામાં આવી છે.

માહિતી એકત્ર કરવાના આ તબક્કે ગામડામાં

સ્થળાંતરના ઇતિહાસ, સ્થળાંતર કરનારા પરિવારોની સંખ્યા, ગામડામાં લોકોએ સ્થળાંતર કરેલા વિસ્તાર, ગામડામાં સ્થળાંતર કરેલાં સ્થળ તથા સભ્યોની સામાજિક રૂપરેખા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત

Table 7: Spread of Villages Surveyed			
State	District	Block, District	Number of Villages
Madhya Pradesh	Barwani	Rajpur	11
		Barwani	10
		Pati	10

Table 8: Social Composition of the Households Surveyed in all the Villages

Category	Number of Villages (Percentage)
Only ST	28
SC and ST	29
ST and OBC	3
SC, ST and OBC	3
All	1

કર્ચું હતું, ઓગસ્ટ 2020માં કોવિડ-19ના અનલોક સમયગાળા દરમિયાન સર્વેક્ષણનો આ તબક્કો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી સર્વેમાં મહારોગની અસરો તેમજ સ્થળાંતરિત વસ્તી પર લોકડાઉનની અસરને પણ આવરી લેવામાં આવી હતી.

પ્રકરણ 3ની પદ્ધતિને વાચક યાદ કરશે તો ખ્યાલ આવશે કે માહિતી એકત્રિત કરવાની વ્યૂહરચના અમારા ભાગીદારો સાથે સંકલિત કરવામાં આવી હતી, જેમણે સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરોને એકત્રિત કરવા અને વિગતો તૈયાર કરવા માટે તેમની પ્રાદેશિક ટીમો તૈયાર કરવાની હતી. પ્રાથમિક ડેટા સંગ્રહ માટેના ક્ષેત્રના સ્થાનોની પસંદગી અને પસંદગી - તાલુકા, જિલ્લાઓ અને પરિણામે નમૂનામાં આવેલા ગામોને - અમારી પાયાના સંસ્થાઓ દ્વારા સુવિધા આપવામાં આવી હતી. નમૂના લેવામાં આવેલા ગામોની ભાગીદારો સાથે પરામર્શ કરીને પસંદગી કરવામાં આવી હતી અને સંશોધન ટીમે આદિજાતિ સ્થળાંતર કરનારા શ્રમિકો સાથે જોડાવાનો દાયકાઓનો સમૃદ્ધ અને વ્યાપક અનુભવ ધરાવતા પાયાના ભાગીદારોના પૂર્વ-અસ્તિત્વના જનાધાર પર આધાર રાખ્યો હતો. તેમના દ્વારા જ ટીમે ગુજરાત રાજ્યના વિવિધ બ્લોકોમાં સ્થળાંતર કરાયેલા જિલ્લાઓ અને તાલુકાનું નિર્દેશન કર્યું હતું. વળી, એ નોંધવું જોઈએ કે હાલમાં ચાલી રહેલા રોગચાળાને કારણે સલામતીના નિયમોમાં વિવિધ પ્રાદેશિક ટીમોની ગતિશીલતા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો અને આથી તેઓ શ્રમિકો અને તેમના ગામડાઓની પહોંચને અસર કરે છે. આમ, કોવિડ -19 દ્વારા ઉદ્ભવેલા પડકારોને ધ્યાનમાં રાખીને ગતિશીલતાના અભાવ અને ત્યાં ફાઈલ કરેલી ટીમોની સફળતા - સંશોધન ટીમે હકીકતો માટે પ્રાદેશિક સંશોધન ટીમોના જવાબો પર આધારિત રહેવું અને તેનું મેપિંગ હાથ ધરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું.

વિભાગ 1: સ્થળાંતર ઈતિહાસ:

ગામનું સામાજિક માળખું: પ્રાદેશિક ટીમોએ ઉપરોક્ત ટેબલમાં નિર્દેષ મૂળ રહેલા વિસ્તારોમાંથી સ્થળાંતર તથા ગામડાંની સામાજિક રચના અંગેની સમજ માટે ગામડાંની સર્વેક્ષણ સમયગાળા દરમિયાન સર્વેક્ષણનો આ તબક્કો શરૂ કરવામાં આવ્યો હતો, તેથી સર્વેમાં મહારોગની અસરો તેમજ સ્થળાંતરિત વસ્તી પર લોકડાઉનની અસરને પણ આવરી લેવામાં આવી હતી.

સંશોધનમાંથી એકત્રિત કરવામાં આવેલા ડેટા પણ આ ક્ષેત્ર અનુસૂચિત જનજાતિની હાજરી દર્શાવે છે. અભ્યાસ દ્વારા જાણવા મળે છે કે ભીલ આદિજાતિ સમુદાયોના મૂળ રહેલા ક્ષેત્ર ત્રણ રાજ્યોની સરહદે કલસ્ટર તરીકે નિર્દેષ છે. ગામડાંના સર્વેક્ષણના પત્રકમાં જણાવાયું છે કે તમામ નમૂનાના ગામો આદિવાસી સમુદાયો હાજર હતા. ટેબલ 8 એ સૂચવે છે કે 28 ગામો હતા જે એકદમ આદિવાસી વસ્તી છે. 45 ગામડાંમાં એસટી અને એસસી બંને સમુદાયોની હાજરી છે. બાકીના ગામોમાં એસ.ટી., એસ.સી. અને ઓ.બી. સમુદાયોની હાજરીની સાથે સામાન્ય અને મુસ્લિમ જેવા અન્ય સમુદાયોની સામાન્ય હાજરી નોંધાઈ છે.

સ્થળાંતરની સ્થિતિ: ગામડાંના સર્વે (ટેબલ 9 માં) ત્યાંની વસ્તીમાં સ્થળાંતરની સ્થિતિનો નિર્દેશ કરે છે. જાણ મળ્યું હતું કે મેપ કરવામાં આવેલા કુલ 64 ગામોમાં, પરિવારો સ્થળાંતરની કુલ ટકાવારી 63% હતી. રાજપુર તાલુકા (બડવાની, મધ્યપ્રદેશ) ના 11 ગામોમાંથી લગભગ 59 પરિવારો મોસમી મજૂર તરીકે સ્થળાંતર થયાની જાણ કરી આ જ રીતે, અન્ય બે તાલુકા - પાટિ અને બડવાની જિલ્લા બડવાની (મધ્યપ્રદેશ) માં અહેવાલ છે કે તેમના 80% થી વધુ પરિવારો તેમના જિલ્લાની બહાર કામ માટે સ્થળાંતરિત થયા છે. ગુજરાતમાં છોટા-ઉદેપુર તાલુકા માટે પણ આવું જ વલ જોવા મળ્યું હતું જેમાં જાણવા મળ્યું કે તેમની 8૦% વસ્તી કામ માટે ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં સ્થળાંતર કરે ટેબલ 9 ગુજરાતના વિવિધ વિસ્તારોમાં કામ માટે સ્થળાંતર કરનારા પરિવારોનું તાલુકાવાર વિતરણ સૂચવે છે.

આ તબક્કા દરમિયાન એકત્રિત કરવામાં આવે વિગતોને આધારે એ સ્પષ્ટ થયું કે સ્થળાંતર એ ગ્રામી આજીવિકાનું એક આવશ્યક પાસું હતું. સ્થળાંતરિત પરિવારો વિવિધ અવશ્યકતાઓને પૂરતી સુવિધાઓની શોધ કરવા માટે સ્થળાંતર કરવાનું યોગ્ય માન્યું હતું.

Table 9: Percentage of Households that Migrate from Different Blocks

Block, District	Number of Villages Surveyed	Total Number of Households Mapped	Total Number of Migrant Households	Percentage of Migration in the Block (in percent)
Rajpur, Barwani	11	4,937	2,928	59
Barwani, Barwani	10	2,424	2,035	84
Pati, Barwani	10	3,496	2,805	80
Sondwa, Alirajpur	10	3,530	2,614	74
Sanjeli, Dahod	10	3,550	1,718	51
Chhota Udaipur	3	1,300	1,050	81
Shahade, Nandurbar	10	1,885	241	13
Total	64	21,122	13381	63

સ્થળાંતર કરતા હતા જ્યાં તેઓને કામ મળી શકે. આ ગામોના સ્થળાંતર મજૂરોએ વિવિધ ક્ષેત્રોમાં બાંધકામ મજૂરો, ઈંટ ભટ્ટાઓ, ફેક્ટરી એકમો (ઔદ્યોગિક શહેરોમાં), ટૂંકા ગાળાના અને લાંબા ગાળાના કૃષિ કાર્ય જેવા છૂટક કામદાર તરીકે સ્થળાંતર કર્યા હોવાના વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે.

સ્થળાંતરનો ઇતિહાસ: મૂળ રહેઠાણ સ્થાને પ્રવર્તતી ભૌતિક પરિસ્થિતિઓને સમજવા અને વિસ્તૃત માહિતી એકત્ર કરવાની કામગીરી માટે ગામમાં સ્થળાંતર કેવી રીતે શરૂ થયું તે

પહેલા શેરડીનાં ખેતરોમાં કામ કરવા માટે સૌરાષ્ટ્ર સ્થળાંતર કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. તે સમયે દૈનિક વેતન રૂ. 12/- હતું, તે પણ સૌરાષ્ટ્ર (એફજીડી શાહદા, નંદુરબાર, મહારાષ્ટ્ર) માં અનિયમિત રીતે ચૂકવાતું હતું.

ઠાકર બંધુઓની જેમ ઘણા પરિવારો મુખ્યત્વે સ્થિર આજીવિકાના અભાવે અને સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં વધુ સારા વેતનની શોધમાં ગુજરાતના અંતરિયાળ વિસ્તારોમાં શેરડીના ખેતરોમાં સ્થળાંતર કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. ટૂંક સમયમાં અન્ય ઘણા લોકોએ અનુસરણ કર્યું અને આ રીતે આ કૃષિ કાર્ય માટે અને અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ આશરે ત્રીસ વર્ષથી સ્થળાંતર થઈ રહ્યું છે. મૂળ ક્લસ્ટરો પર સર્વે કરવામાં આવેલી માહિતીથી સ્પષ્ટ થાય છે કે સ્થળાંતરનો ઇતિહાસ મધ્યપ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના સ્ત્રોત વિસ્તારોમાં લાંબો સમય રહ્યો છે. નીચે આપેલા ટેબલ 10 બતાવે છે કે 64 ગામો જે મેપ કરવામાં આવ્યા હતા, 52% ગામડાઓનો કાર્યકર આશરે દસથી પંદર વર્ષથી સ્ત્રોતમાંથી સ્થળાંતર કરી રહ્યો હતો. સેમ્પલહાડમાં આઠ ગામોમાં સ્થળાંતર પંદર-વીસ વર્ષથી થઈ રહ્યું છે. ગામના ફક્ત 6% લોકોએ જણાવ્યું કે લોકો પાંચ વર્ષથી ઓછા સમયથી સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે. ગામોની પ્રોફાઇલ્સમાં તે સમુદાયો પણ નોંધાયેલા છે જેઓ

Table 10: Years of Migration from the Village

Years of Migration	No. of Villages	No of Village (In percent)
< 5years	4	6
5-10 years	8	12.50
10-15 years	33	52
15-20 years	8	12.50
>20 years	11	17
	64	100

સમજવા ગામોમાં અથવા ક્લસ્ટરના લોકો સાથે જૂથ ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. પદ્ધતિના પ્રકરણમાં કરેલી ચર્ચા મુજબ, વાચકને યાદ હશે કે ફોક્સ કરેલું જૂથ ચર્ચા (એફજીડી) ગામ અથવા ક્લસ્ટરના સ્તરે વલણો મેળવવા માટે બનાવવામાં આવી

ગામોમાંથી પ્રથમ સ્થળાંતરિત થયા હતા, તે જાણવા મળ્યું હતું કે બરેલા આદિવાસી (પાટિ તાલુકાના બધા સર્વેમાં સમાવિષ્ટ ગામના) ઉપરાંત સંજેલી અને છોટાઉદેપુર તાલુકાના આદિજાતિ સમુદાયોના લોકો સ્થળાંતર કરવામાં પ્રથમ હતા.

Table 11: Age Distribution Among Migrant Agricultural Workers

Age Range (in years)	Number of Labour	Seasonal Workers (In percent)	Number of Labour	Wage Sharecroppers (In percent)
Less than 18	35	8	1	0
19-29	164	40	74	26
30-39	123	30	110	38
40-49	59	14	84	30
More than 50	32	8	18	6
Total	413	100	287	100

છોટાઉદેપુરના વિસ્તારો છે. કહેવાય છે કે આ પ્રદેશોમાં સ્થળાંતરનો ઇતિહાસ 40 વર્ષ લાંબો છે. એવા ઘણા લોકો હતા જે કૃષિ મજૂરી માટે સ્થળાંતર કરી રહ્યા હતા, તેઓ બીજી પેઢીના સ્થળાંતર કરનારા હતા.

વિભાગ 2: સ્થળાંતરિત પરિવારોની વિગત:

સ્થળાંતરના પ્રવાહ અને સ્થળાંતરના પ્રકાર વિશે માહિતી એક્ટ્ર કર્યા બાદ ટીમે મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત અને મધ્યપ્રદેશના જિલ્લાઓમાં સાત તાલુકામાં કૃષિ મજૂરી સાથે સંકળાયેલા 700 પરિવારોનો સંપર્ક કર્યો. મેપ કરાયેલા 700 ઘરોમાંથી 413 ઉત્તરદાતાઓએ છૂટ કૃષિ કામદારો તરીકે કામ કર્યું હતું, જ્યારે ભાગ-ખેતીની વ્યવસ્થામાં કામ કરતા 287 કામદારો હતા. વાયકો નોંધી શકે છે કે મેપિંગની ક્વાયટ ચાલી રહી હતી, ત્યારે ભાગ-ખેતી કરનારા કામદારો ખરીફ સીઝન માટે તેમના પરિવારો સાથે સ્થળાંતર કરી ચૂક્યા છે. જેના પગલે ગણતરીકારોએ વેતનના ભાગ લેનારા કર્મચારીઓની સરખામણીએ વધુ સંખ્યામાં પરચુરણ કામદારોને મળ્યા જે આ રીતે મેપિંગની ક્વાયટમાં સામેલ થયા. તદુપરાંત, કોવિડ -19 આસપાસના પ્રતિબંધ તેમજ ગભરાટને કારણે ઘણા ઉત્તરદાતા સંશોધકોની ટીમમાં જોડાવા માટે અચકાતા હતા. ટીમને જાણવા મળ્યું કે કામદારો ગામની અંદરના લોકો સાથે જોડાતાં અચકાતા હતા અને તેથી ઘણાએ ટીમ સાથે માહિતી શેર કરવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. ટીમે તેમની મુલાકાતના ઉદ્દેશો અને સંખ્યાબંધ પ્રસંગો પરના અભ્યાસ વિશેની વિગતોની માહિતી આપી અને તેમ છતાં, કામદારો અને તેમના પરિવારના સભ્યોને

ટીમને મળ્યું કે કામદારોએ તેમના ઘરના સભ્યો અને સભ્યો વિગતો આપવાનો ઇનકાર કર્યો હતો. જોકે, આવા કિસ્સાઓ અમારા પાયાના ભાગીદારોની વિશ્વવસનીયતા કામ લાગી અ ટીમ જ્યાં ગામડાં, સંસ્થાઓ અને તેમના પ્રતિનિધિઓ સા પરિચિત હોય ત્યાં પરિવારોની વિગતો મેળવવામાં સફળ રહી.

આમ નીચે પરિવારોના સર્વે ભાગ-1નાં તારણો વિગતોની વિસ્તૃત વિગતો આપવામાં આવી છે, જેના આધ કૃષિ મજૂરો તથા તેમના પરિવારના સભ્યો વિશે વસ્તી વિષ વિગતોની માહિતી તૈયાર કરવામાં આવી.

સ્થળાંતર કરેલા ખેતમજૂરોનું વય જૂથ: નીચે ટેબ 11માં છૂટક મજૂરો અને ભાગિયા મજૂરોનું વય વિવરણ દર્શ છે. તે અનુસાર 19 થી 29 વર્ષની વય જૂથની વચ્ચે 40 છૂટક મજૂરો હતા અને 30 થી 40 વર્ષની વય જૂથની અં 30% હતા; 30 થી 40 વર્ષમાં 38% મજૂરો જ્યારે 19 49 વર્ષની વય જૂથમાં ભાગખેતી શ્રમિકો હતા.

એક નિરીક્ષણ પ્રમાણે 19 - 39 વર્ષની વય જૂથ શ્રમિકો યુવાન હોય ત્યારે છૂટક કામદાર તરીકે કામ કરવાનું પર કરે છે. વૃદ્ધ શ્રમિકો તરીકે, તેઓ ભાગખેતી જેવા લાં ગાળાની અને સ્થિર આજીવિકાના વિકલ્પમાં કામ કરવાનું પર કરે છે. તાલુકો પાટિ (બડવાણી, મધ્યપ્રદેશ) ના જગદીશ જમ્ને આ વય જૂથની ઘટના સમજાવી. સર્વે સમયે જામે 10 વર્ષ ગુજરાતમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેમણે જાણાવ્યું હતું કે તેમ જેમ બીજા ઘણા લોકોએ પણ કેટલાક થોડા વર્ષોથી મોસ ખેતમજૂર તરીકે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું, જો કે શ્રમિકો

લોકો બાદમાંની પસંદગીનું કારણ એ હતું કે તે તેમને બાળકોની સંભાળ લેવાની અને ઘરની સંભાળ રાખતી વખતે સુરક્ષિત રાખવા દેતા હતા. જમ્મેએ વિગતવાર જણાવ્યું હતું કે જ્યારે કોઈ ખેત મજૂર તરીકે કામ કરે છે, ત્યારે શ્રમિકોએ દરરોજ અને લાંબા કલાકો સુધી વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કામ કરવું પડે છે, અને તેથી બાળકોની સંભાળ રાખવી શક્ય નહોતી, ખાસ કરીને જો બાળકોને ત્યાં સતત કાળજી અને ધ્યાન આપવાની જરૂર હોય. . જમ્મેએ જણાવ્યું હતું કે જો કેટલાક મકાનમાલિકો માતાપિતાને કામમાં ખલેલ પાડતા અને બાળકોની સંભાળ લેતા જોતા હોય ત્યારે ઘણીવાર દંડ કરે છે. જો કોઈ દિવસે કોઈ મુશ્કેલી હોય તો - દાખલા તરીકે બાળકોને સંભાળતી વખતે મોડું થયું અથવા જો બાળક બીમાર પડ્યું - કામદાર દિવસનું વેતન ગુમાવશે. બીજી બાજુ, જો કોઈ ભાગખેતીનું કામ કરે છે, તો એક જ જગ્યાએ, એક ક્ષેત્રમાં રહેવાનું મળે છે. નિયમિત વ્યવસ્થાને કારણે શ્રમિકોએ તેની પત્ની અને બાળકોને સ્થળાંતરના સ્થાને રાખવાની મંજૂરી આપી અને તે ખેતરોમાં કામ કરતી વખતે તેને તેના પરિવારની દેખરેખ કરવાની મંજૂરી આપી. તેણે કહ્યું કે એક મહિનામાં એક મજૂર તરીકે ₹ 9000થી ₹ 10,000 કમાઈ શકે

છે પણ બધા ભાગિયા માટે આટલી આવક મેળવવાનું દુર્લભ છે.

ખેતમજૂરોની શૈક્ષણિક સ્થિતિ: કાર્યની પસંદગી અંગેની પૂછપરછમાં, ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેમની પસંદગી મર્યાદિત છે. તેમની પાસે તકનીકી કુશળતાનો અભાવ છે જેને આધારે તેમને કૃષિ ક્ષેત્ર કરતાં વધુ વળતર અપાવી શકે તેવાં ક્ષેત્રોમાં કામ મળે. અને તેથી જ તેમની આજીવિકાની પસંદગી ખેતીવાડી સુધી મર્યાદિત થઈ જાય છે. મોટેભાગે ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણ અને તકનીકી તાલીમ દ્વારા પ્રાપ્ત કરેલી કુશળતાના અભાવે તેમને બાંધકામ અથવા ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર જેવા અન્ય ક્ષેત્રોમાં રોજગાર મેળવી શકતા નથી. ઘણાએ જણાવ્યું હતું કે તેમની પાસે જે કુશળતા છે તે કૃષિને અનુરૂપ છે, તેથી તેમણે એવી કામગીરી શોધી લીધી જેનાથી તેઓ આજીવિકા મેળવી શકે.

સર્વે દરમિયાન ઉત્તરદાતા તેમજ પરિવારના સભ્યોએ જણાવ્યું કે તેમનો સમુદાય ખેતમજૂર તરીકે સ્થળાંતર કરે છે કારણ કે તેમની પાસે કાંતો શિક્ષણનો અભાવ હોય છે અથવા શિક્ષણ અધૂરું છોડી દીધું હોય છે. ઉપરના ટેબલમાંથી સ્પષ્ટ થયું છે કે, કૃષિ મજૂરી કરનારા કુલ પરિવારોમાંથી 81% નિરક્ષર

છે, જ્યારે 19% લોકોએ પ્રાથમિક સ્તર અથવા તેથી વધુના સ્તર સુધી શિક્ષણ મેળવ્યું છે. તેમાંથી 9% લોકોએ પ્રાથમિક કક્ષા સુધી શિક્ષણ મેળવ્યું હતું, 5% માધ્યમિક શાળા અને અન્ય 5% ઉચ્ચતર માધ્યમિક શિક્ષણ પૂરું કર્યું હતું.

સર્વે કરાયેલા પરિવારો વચ્ચે જમીન માલિકીનું વિતરણ: ગ્રામીણ પરિવારો જમીનની માલિકીને વારંવાર મુખ્ય સ્ત્રોત તરીકે ગણાવવામાં આવી છે. વૈકલ્પિક આજીવિકાના અભાવ ઉપરાંત સ્થળાંતર માટેનાં પરિબલો તરીકે જૂથ ચર્ચાઓમાં દર્શાવવામાં આવતા મુખ્ય

Table 12: Education among the Households

Education	Number of Agricultural Labour	Percentage
Illiterate	567	81
Primary	65	9
Middle	34	5
Secondary	34	5
	700	100

Table 13: Distribution of Landholding of Agricultural Labour

Size of Landholding (in Acres)	Casual Workers		Wage Sharecroppers	
	Number of Households	Percentage	Number of House-	Percentage
<1	85	21	35	12

કારણોમાં એક મુખ્ય કારણ હતું જમીન માલિકી અભાવ અથવા અપૂરતી જમીન માલિકી.

છૂટક મજૂરો સંદર્ભે ટેબલ 13 ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે, 90% જવાબદારતા પરિવારો એક હેક્ટરથી ઓછી જમીન ધરાવે છે અથવા 2.5 એકર^૨ જમીન ધરાવે છે જે સાવ ઓછી જમીન માલિકી^૬ કહેવાય. ઉત્તરદાતાઓમાંથી માત્ર 10% પાસે ઓછી જમીન છે. 90% માંથી 21% પાસે એક એકરથી ઓછી જમીન છે, જે પાંચ લોકોના પરિવાર માટે અપૂરતી ગણાય. 69 પરિવારોએ જણાવ્યું કે તેમની પાસે કામ કરવા માટે જમીન નથી.

છૂટક મજૂરોના પરિવારોમાં પણ એવી જ સ્થિતિ જોવા મળી જે ભાગખેતી કરતા પરિવારોમાં છે. 90% ઉત્તરદાતા સાવ નહિવત્ જમીન ધરાવતા હતા જ્યારે 10%ને નાના જમીનધારકો તરીકે વર્ગીકૃત કરી શકાય. 35

ભાગિયા પરિવારો પાસે એકર કરતાં ઓછી જમીનની માલિકી છે જ્યારે 191 પરિવારો (સર્વેના 67%) પાસે લગભગ એકથી દોઢ એકર જમીન છે.

છૂટક ખેતમજૂરો અને ભાગિયા પાસે જમીન માલિકીની સરખામણી કરવામાં આવી તો ખ્યાલ આવ્યો કે, ખેતમજૂરો તેમના વતનમાં જમીન માલિકી ધરાવે છે (તે ભલે અપૂરતી હોય) પણ ભાગિયા પાસે એવી જમીન માલિકીની શક્યતા ઓછી હતી. આમ અનુમાન લગાવી શકાય છે કે છૂટક મજૂરોની સરખામણીમાં ભાગિયા તરીકે સ્થળાંતર કરતા મોટાભાગના પાસે ઓછી જમીન માલિકી કારણભૂત હોય છે. ઓફ સીઝન દરમિયાન તેઓ મોટેભાગે તેમની પોતાની જ જમીન પર કામ કરતા હતા. આ બાબત ઘણી વાતચીતમાં પુનરાવર્તિત થતી હતી. ખાસ કરીને બદવાનીના ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે સ્થળાંતરનું એક મહત્વનું કારણ સીમાંત અને અપૂરતી જમીન

—

માલિકનું હતું. જમીન માલિકી, જે ઘણીવાર પરિવારોની સામૂહિક માલિકીની હોય છે તે પરિવારો અલગ પડતાં દરેક પેઢી પાસે પાંચોગામી ભાગલે વારને પેઢી વાર સમાવી શકતી હોય છે.

જમીનની આવશ્યકતા હતી, પણ દરેક પેઢીએ કુટુંબના સભ્યો સંખ્યા વધી રહી છે. પરિણામે યુવા પેઢીઓને પોતાને તેમ તેમના પરિવારને આજિવીકા માટે તેમના ઘરની બહાર કાઢવા ફરજ પડી.

સ્થળાંતરમાં સાથે જતાં પરિવાર: ભાગિયા ખેડૂ શ્રમ માટે તેમના પરિવારના જ સભ્યો પર આધારિત છે. જ્ય ખેતમજૂર પોતે એકલા શ્રમિક હોય છે. આથી છૂ ખેતમજૂરોની સરખામણીએ ભાગખેતી શ્રમિકોમાં સ્થળાંત પ્રમાણ વધારે હતું. વળી જમીનમાલિકો પણ મોટેભ સ્થળાંતરિત પરિવારને પસંદ કરે છે કેમ કે તે લાંબા સમય સુ રહેતા હોય છે. આનો અર્થ એ પણ છે કે તેઓએ કૃષિની દરમિયાન અન્ય મજૂરોને કામે રાખવાની જરૂર રહેતી નથી. નીચે આપેલા ટેબલમાં ભાગિયા સાથે સ્થળાંતર કરતા 1 વર્ષથી ઉપરના કુટુંબના સભ્યોની સંખ્યા દર્શાવે છે.

ભાગખેતીમાં જોડાયેલા 986 કુટુંબના સભ્યો સ્થળાંતર કર્યું હોવાનું જણાવ્યું હતું. 280 પરિવારોમાં પરિવારના ચાર સભ્યો સાથે સ્થળાંતર કરનાર 30%, ત્રણ સભ્યો સાથે સ્થળાંતર કરનાર 26%, અને પાંચે સભ્યો સાથે સ્થળાંતર કરનાર 26% હતા.

ઉત્તરદાતાઓ બાળકો સહિત પરિવારના સભ્યો સાથે સ્થળાંતર કરે છે. જેમ કે ટેબલ ઉપરથી ખ્યાલ આવે છે કે કુલ ઉત્તરદાતાઓમાંથી 91% પરિવારના એક કરતાં વધુ સભ્ય સાથે સ્થળાંતર કરે છે.

સ્થળાંતર કરી રહેલા અને સર્વે કરાયેલા શ્રમિક પરિવારો વિશે પ્રારંભિક જાણકારી મેળવ્યા બાદ હવે પછીના પ્રકરણમાં ખેતમજૂરો તરીકેની સ્થિતિ તેમજ કામગીરી અંગે જોઈશું. આ પ્રકરણમાં મજૂરોના પરિવાર વિશેની વિગતો છે. આપણે અત્યાર સુધીમાં શ્રમિકોના સ્થળાંતર પ્રવાહ વિશે, તેઓ ક્યાંથી આવે છે, ક્યાં સ્થળાંતર કરે છે, સ્થળાંતરનાં કારણો શું છે, શિક્ષણનું સ્તર, જમીન માલિકીની સ્થિતિ, સ્થળાંતર કરનારા પરિવારના સભ્યો વગેરે વિગતો જોઈ. તેને આધારે અમને સ્થળાંતર અંગેના વિવિધ પરિબળોનાં તારણ કાઢવામાં મદદ મળી. માહિતી એકત્ર કરવાના આગલા

હવે પશ્ચિમ ભારતમાં ખેતમજૂરો માટે સહાય જૂથ સ્થાપવાની પ્રક્રિયા મજબૂત બનાવવા માટે મક્કમ કારણો મળે છે.

Table 14: Number of Family Members Accompanying Respondents

Number of Family Members	Number of Households	Percentage
One member	26	9
Two members	42	15
Three members	72	26
Four members	85	30
Five members	33	12
Six members	13	5
More than six members	9	3
Total	280	100

પ્રકરણ 6

સ્થળાંતરિત

આદિવાસી

ખેતમજૂરોની કામગીરી

અને રહેઠાણની સ્થિતિ

ખેતમજૂરોના 357 પરિવારો સાથે કરવામાં આવેલા વિગતવાર સર્વેનાં તારણોની ચર્ચા કરીશું. 357માંથી 153 પરિવાર ભાગિયા અને 204 છૂટક ખેતમજૂર હતા. શ્રમિકોના અંને સમૂહ માટે વિભિન્ન સર્વે પત્રક હતા અને તેથી અહીં ચર્ચાને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવશે:

માહિતી એકત્ર કરવાનું નક્કી કર્યું જ્યાં તેઓ વ્યવસ્થામાં સમાવિષ્ટ વિવિધ પાસાંની ચર્ચા

ભાગ એ: ભાગિયા માટેનાં તારણો
ભાગ બી: છૂટક ખેતમજૂરો માટેનાં તારણો
ભાગ એ: ભાગિયા અંગેનાં તારણો

Table 15: Geographic Distribution of Households Surveyed

Tehsil Name	Block Name	No. of Households
Badwani	Badwani	
Bodeli	Chhota Udaipur	
Chhota Udaipur	Chhota Udaipur	
Fatehpura	Dehad	

કરી શકે. આ ટીમોએ ગુજરાત રાજ્ય, મહારાષ્ટ્ર અને મધ્યપ્રદેશના પાંચ જિલ્લામાં ફેલાયેલા નવ તાલુકામાં સ્થળાંતરના સ્ત્રોતમાં 153 ભાગિયા પરિવારોની વિગતો તૈયાર કરી. આ સ્થાનો ત્રણ રાજ્યોના સરહદ જિલ્લાઓ દ્વારા વહેંચાયેલો આદિવાસી પટ્ટો બનાવે છે. આ તબક્કે મેપિંગને કરારના મજૂર કરારની નબળાઈ લાક્ષણિકતાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવ્યું હતું, કરાર મુજબ ઉપજ, નિયમો અને શરતો, પાકના ચક્રો હાથ

બાબતે માહિતી એકત્ર કરવાના આ તબક્કે આરોગ્ય સંભાળ અને હિંસાના અનુભવની વિગતો માંગવામાં આવી હતી.

સંશોધનના આ સમયગાળા દરમિયાન જાણવા મળ્યું છે કે ઉપજના ભાગ લેનારા 153 પરિવારોમાંથી, લગભગ 65% ટકા બેથી પાંચ વર્ષથી આ વ્યવસ્થામાં કાર્યરત છે, તેની વિગત ટેબલ 16માં જોવા મળે છે. જ્યારે 11% પરિવારોએ ભાગિયા તરીકે છ વર્ષ કરતા પણ વધુ પણ એક દાયકા કરતા

Table 16: Time Spent by Respondents as Wage Sharecroppers		
Time Spent as Bhag-kheti Workers	No of Households	No of Households (%)
1 year or less	14	9.15
2-5 years	100	65.36
6- 10 years	17	11.11
11- 15 years	14	9.15
More than 15 years	8	5.23
Total	153	100

Table 17: Frequency of Migration for Wage Sharecroppers		
Frequency of Migration	No of Households	No of Households (Percentage)
Migrating for the first time as <i>bhagiya</i>	4	2.61
Migrated as <i>bhagiya</i> only when seasonal agricultural work was unavailable	11	7.19
Migrated every year	137	89.54
Migrated as per need	1	0.65
Total	153	100

શ્રમિક પરિવારોના આ જૂથ (9%) જેમણે ભાગિયા તરીકે એક વર્ષ કરતા ઓછા સમય વિતાવ્યો હતો, તેમણે જાણાવ્યું કે આમ તો તેઓ છૂટક ખેતમજૂર તરીકે કામ કરવાનું પસંદ કરે છે, પરંતુ કામની નિશ્ચિતતાને લીધે પહેલી વાર ઉત્પાદનની વહેંચણી પર તેમનો હાથ અજમાવવાનું નક્કી કર્યું છે. વર્ષનો લાંબો સમયગાળો અને સાથી ગ્રામજનો અને સંબંધીઓના નેટવર્ક દ્વારા કામ શોધવામાં સરળતા રહી. બે જવાબદારતાએ પૂરતા પ્રમાણમાં મોસમી કામના અભાવે ભાગિયા તરીકે કામ કરવા પ્રેરણા હોવાનું જાણાવ્યું. આ જૂથમાં એવા લોકો પણ હતા

હતા, આવા અગિયાર મજૂરોએ જાણાવ્યું હતું કે તેમને ઉત્પાદનની ભાગીદારીમાં કામ કરે છે કારણ કે તેમના પરિવાર અને સગા સભ્યો ભાગિયા તરીકે કામ કરતા હતા. સંબંધીઓ અને સંબંધીઓના આ નેટવર્ક દ્વારા જ તેઓ જમીન માલિકો સુધી પહોંચી શક્યા. આ બે ઉત્તરદાતાઓએ જાણાવ્યું કે તેઓએ અન્ય વિકલ્પોની સરખામણીમાં ભાગખેતી કરવાનું પસંદ કર્યું છે કારણ કે તેમને ઉત્પાદન શેરપ્રાપ્તિની સ્વાયતતા ગમી હતી અને કલ્યાણ તેઓ ખેડુતો સુધી કામ માટે પહોંચશે. 74 ઉત્તરદાતાઓ

જાણાવ્યું કે તેઓ કામની લંબાઈને કારણે ઉત્પાદન વહેંચણી કામ તરીકે માંગતા હતા, આમ સુનિશ્ચિત કરે છે કે તેમની પાસે લાંબા ગાળા સુધી કામની નિશ્ચિતતા છે. તે મેષ કરેલા ડેટામાંથી જાણવા મળે છે કે ઘણીવાર અન્ય આજીવિકા વિકલ્પોનો અભાવ અને ઉપજની વહેંચણીમાં કામકાજ સમયગાળાની લંબાઈ ગ્રામીણ આદિવાસી સ્થળાંતરીઓને ભાગખેતી કામ કરવા પ્રેરે છે. ભાગખેતી અને મોસમનો સમયગાળો માફક આવે છે. ચાર શ્રમિક જણાવે છે કે અન્ય વિકલ્પો અભાવને કારણે તેમણે ભાગખેતી પસંદ કરી. સર્વે કરેલા પરિવારોમાંથી 90% લોકોએ જાણાવ્યું તેઓ દર વર્ષે સ્થળાંતર કરે છે, જેની વિગતો નીચે આપેલા ટેબલ 17 માં જોઈ શકાય છે. 7 મજૂરોએ જાણાવ્યું કે તેમને ખેતમજૂર તરીકે કામ નહીં મળે ત્યારે જ ભાગખેતી માટે કામ કરવા સ્થળાંતર કરે છે.

ટેબલ 18માં ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા દર્શાવવા

આવેલાં કારણોની ચર્ચા કરે છે જે ઘણીવાર ઉપજના ભાગ ખેતી કરનારા તરીકે કામ મેળવવા માટે પ્રેરણા છે. તે સ્પષ્ટ થયું કે 60 ઉત્તરદાતાઓએ આજીવિકાના અન્ય સ્વરૂપો પર ઉપજ વહેંચણીને પસંદ કરેલી લાંબી અવધિ માટે કામની દ્રષ્ટિ આપેલી નિશ્ચિતતાને કારણે સ્થળાંતર કર્યું. ચર્ચા દરમિયાન ઉત્તરદાતાઓએ જાણાવ્યું હતું કે ભાગિયા તરીકે કામ કરવા તેઓને કામ શોધવામાંથી રાહત મળી છે અને તેઓને કામ ખાતરી થઈ છે અને તેથી વર્ષના મોટાભાગના ભાગ મેળવવામાં સક્ષમ છે અને તેથી વર્ષના મોટાભાગના ભાગ મેળવવામાં સક્ષમ છે; છૂટક ખેતમજૂરોના કેસથી વિપરીત

Table 18: Reasons Behind the Decision to Migrate and Work as Wage Sharecroppers

Reasons for Migration	No of Households (Percentage)
Due to length of the season (8-9 months)	60
Lack of other options of livelihood in the source	5
Because family members have been bhagiya	20
Because they liked bhag-kheti as work	2
Lack of any other skill	2
Other reasons: Because family members have been bhagiya, Lack of any other skills , Due to the length of the season	11
Total (n=153)	100

જ્યારે 18 પરિવારોએ કહ્યું કે આ વેપારમાં કુટુંબના સભ્યોની હાજરી ઉપરાંત, વર્ષના લાંબા ગાળા માટે અન્ય કોઈ કુશળતા અને કામની ખાતરીના અભાવને કારણે પણ ભાગ-ખેતી માટે સ્થળાંતરને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે.

ટેબલ 19 કૃષિ ઋતુઓનો સમયગાળો દર્શાવે છે જેમાં પરિવારો ખેતી માટે સ્થળાંતર કરવાનું પસંદ કરે છે. નીચે આપેલા ટેબલમાં જણાવાયું છે કે ખરીફ સીઝન માટે સ્થળાંતર થયેલા કુલ 40 ટકા ભાગખેતી પરિવારો છે. જ્યારે 38% કામદાર પરિવારોએ બે સીઝન - ખરીફ અને રવી જે જુલાઈથી માર્ચ મહિનામાં સ્થળાંતર કર્યું જે લગભગ 9 મહિના જેટલું હતું.

રવી મોસમ માટે પાકની કાપણી થયા પછી - માર્ચ અથવા એપ્રિલ મહિનામાં સ્થળાંતર થયેલા 16 પરિવારો (10.5%) ફક્ત બેથી ત્રણ અઠવારિયાના ટૂંકા ગાળા માટે તેમના મૂળ સ્થાને પાછા ફર્યા. આ પરિવારો પછી આગામી કૃષિ ચક્ર માટે રવાના થશે.

ઉપર ટેબલ 16 અને ચિત્ર 1 માં દર્શાવ્યા પ્રમાણે ખ્યાલ આવશે કે મોટાભાગના પરિવારોએ ખરીફ પાકનું વાવેતર કર્યું છે. આ પાક પૈકી, કપાસના ખેતરમાં કામ કરતા 110 પરિવાર હતા. ત્યારબાદ 29 પરિવારે મગફળી ઉગાડી હતી. ખરીફ સીઝનમાં ઉગાડવામાં આવેલા અન્ય પાક પૈકી ચણા, કપાસ, જીરું, ડુંગળી, ફૂલો, મગફળી, બટાકા, તલ, તુવેર, શાકભાજી (જેવા કે, ભુટ્ટા, કોબીઝ, ડુંગળી) હતા.

Table 19: Agricultural Seasons for Which Migration is Undertaken

Agricultural Seasons of Cropping	No of Respondents (Percentage)
Kharif (July to October)	40
Rabi (October to March)	4.5
Zaid (March to June)	2
Kharif (July to October), Rabi (October to March)	38
Rabi (October to March) , Zaid (March to June)	3
Kharif (July to October), Zaid (March to June)	2
Kharif (July to October), Rabi (October to March), Zaid (March to June)	10.5
Total (n = 153)	100

Figure 1: Distribution of Workers as per the Season of Migration

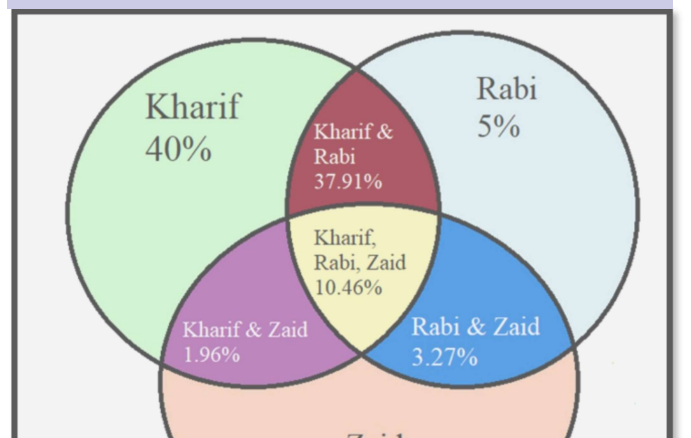
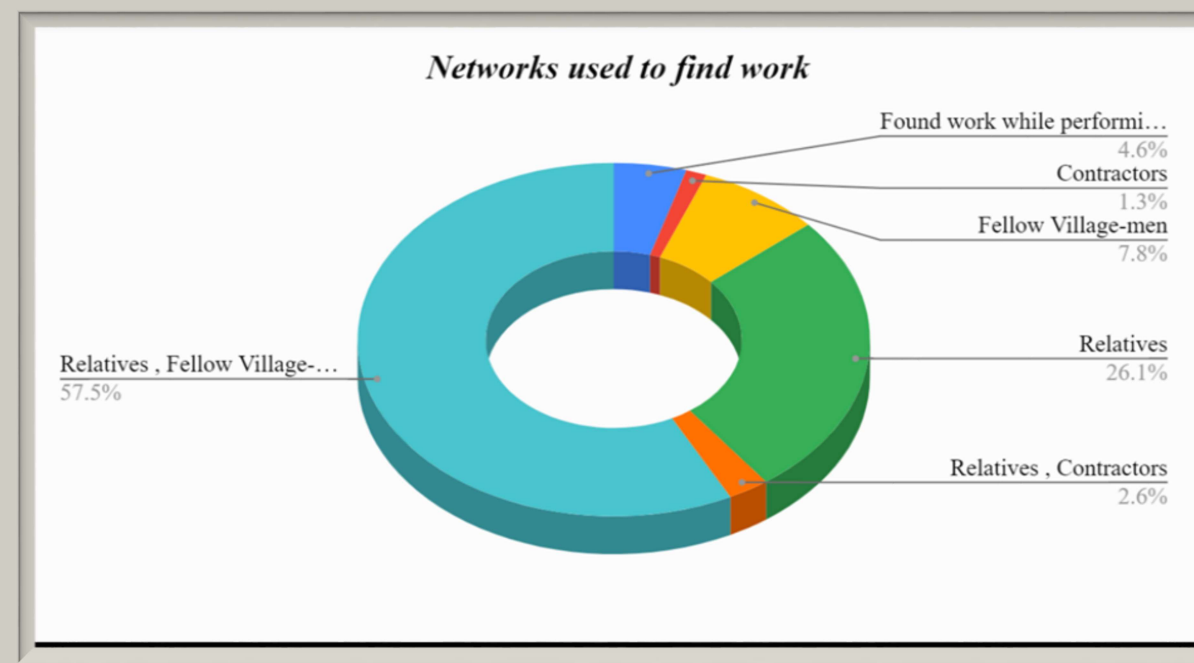

Table 20: Modes of Recruitment Used by the Households to Find Work		
Modes of Recruitment	No of Households	No of Households (Percentage)
Found work while performing casual labour	7	4.48
Contractors	2	1.3
Solely through the network of fellow village-men	12	8
Solely through the network of relatives	40	26
Relatives and contractors	4	3
Relatives and fellow village-men	88	57.52
Total	153	100

Figure 2: Networks Used by the Respondents to Find Work as Bhagiyas

પરિચિતોના નેટવર્ક દ્વારા મળતી હોય છે. આ કૌટુંબિક નેટવર્ક્સ, જમીનના માલિકોને સંબંધિત ઉપજ વહેંચણી કરનારાઓ અને પીક સીઝનને કારણે જરૂરી ખેતમજૂરોના જૂથ સાથે જોડવામાં મદદ કરવા માટે એક અભિન્ન ભૂમિકા ભજવે છે. આ ઉપરાંત, ગામના સાથી માણસોના નેટવર્કથી મજૂરોને કામ શોધવા માટે પણ મદદ મળી. ટેબલ 20માં વાચકોને વિવિધ માર્ગો વિશે માહિતી મળે છે જેના દ્વારા પરિવારોને ભાગખેતીનું કામ મળ્યું છે. એક નિરીક્ષણ એવું છે કે રાજ્યભરમાં કામ શોધવા માટે 57.5% પરિવારોએ સંબંધીઓ અને ગામના સાથી પુરુષોના અંગત નેટવર્ક પર આધાર રાખ્યો હતો. આ નેટવર્ક્સ પણ

સંશોધન ટીમને વાતચીત દરમિયાન ભાગખેતી પદ્ધતિ અ માહિતી આપી. તેમણે જણાવ્યું કે, જમીનની માલિક સ વાટાઘાટ દરમિયાન તેમણે બે બાબતની ચર્ચા કરી હતી- એ ઉપજ વિશે અને બીજી એડવાન્સ રકમ અંગે. જવાબદારતાઓ જણાવ્યું કે તેમના કાર્યના અનુભવ દ્વારા તેઓ જાણતા હતા સમગ્ર ગુજરાત રાજ્યમાં પ્રાદેશિક તફાવત પ્રવર્તે છે તથા ધોર અલગ અલગ છે. દાખલા તરીકે એ જાણીતું છે કે સૌરાષ્ટ્ર જિલ્લાઓમાં વિવિધ સીઝનમાં લણણીનો એક ચતુર્થાંશ હિસ્ પ્રાપ્ત થાય, ઉત્તર અને મધ્ય ગુજરાતમાં પાંચમો ભાગ; જ્ય દરબમાં જમીન માલિકો એક ત્રિયાંશ હિસ્સા એકર કરવા તે

સ્થળાંતર કરનારાઓના સ્ત્રોત વિસ્તારોની સરખામણીમાં નજીક હોવાથી, તેમને ઘણી વાર ઓછો હિસ્સો મળતો હોય છે. બીજી બાજુ કચ્છના ભાગિયાઓને વધુ મુસાફરી કરવી પડે અને ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્થળાંતર કરનારાઓની જેમ વધારે વખત તેમના વતન પરત પણ ફરી શકે નહીં.

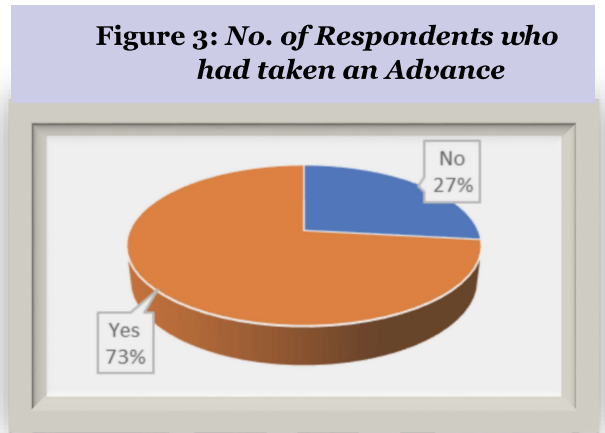
સર્વે ટીમને એક જ ગામમાં આપવામાં આવેલા કૃષિભાગમાં વિવિધતા મળી. સંશોધન ટીમે આ પ્રથા પાછળનાં કારણો વિશે તપાસ કરી ત્યારે ઉત્તરદાતાઓએ કહ્યું કે જો જમીન માલિક ખેતીની મોસમની શરૂઆત પહેલાં ઉત્પાદનની વહેંચણી મેળવવામાં અસમર્થ હોય, તો પાછળથી તેણે વધુ ભાગ આપવો પડે. જો કે, માત્ર છઠ્ઠા ભાગનો તફાવત ફક્ત બટાટાના પાક માટે જ જોવા મળ્યો, કેમ કે અન્ય પાકની સરખામણીમાં માનવીય શ્રમનું પ્રમાણ ઓછું હતું.

જમીનના માલિકની પસંદગી કરવામાં જે બીજું પરિબળ છે જમીનમાલિક દ્વારા સંભવિત ઉત્પાદનના ભાગ લેનારાઓને ધિરાણ આપવાની તૈયારી. કામના સંમત સમયગાળાની શરૂઆત પહેલાં એડવાન્સ રકમ ઉધાર આપવાની જોગવાઈ આજીવિકાનું પ્રાધાન્ય નિર્ધારિત કરે છે એવું નિરીક્ષણ સર્વે દરમિયાન ઉત્તરદાતાઓ સાથેની વાતચીતમાં જાણવા મળ્યું. એ હકીકત એ છે કે ભાગિયા તેમની જરૂરિયાત સમયે દેવું વહન

પરિવારની આર્થિક સલામતી માટે કામ આવતી હોય છે, તેમ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. સંજેલી (દાહોદ, ગુજરાત)ના ઝારોલના અરવિંદભાઈએ કહ્યું કે ભાગખેતી માટે સ્થળાંતર કર્યું અને ઘણા મહિના દૂર રહ્યા ત્યારે ધરખર્ચ માટે, ધરની સંભાળ રાખવા પરિવારના સભ્યોને આ રકમ આપી હતી. મૂળ રહેઠાણમાં જીવનનિર્વાહ, તબીબી ખર્ચ, લગ્ન સમારોહ, મૃત્યુ અને જન્મ વિધિ જેવાં સામાજિક અને ધાર્મિક કામો માટે ખર્ચ, ઉપરાંત મકાનનું રિપેરિંગ કે નવીનીકરણ જેવાં અન્ય કારણો જવાબદારતાઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવ્યા હતા. ક્યારેક ભાગખેતીમાં સંકળાયેલા લોકો અગાઉ અન્ય જમીન માલિક પાસેથી લીધેલી દેવાની રકમની ચૂકવણી કરતા હોય છે તેમ જણાવી અરવિંદભાઈએ તેમના ગામના માણસોના અનુભવો જણાવ્યા જે દેવાના એક ચકકરમાં ફસાયા હોય. તેમણે જણાવ્યું હતું કે એક જમીન માલિકને ચૂકવવા માટે અને ત્યારબાદના વર્ષ માટે પાક નિષ્ફળતાને પરિણામે જણાવ્યું હતું કે ગામડાના માણસો દેવું ચૂકવવા અસમર્થ છે. હવે એવી સ્થિતિમાં અટવાઈ ગઈ છે કે તેઓ અને તેમના કુટુંબના સભ્યો જમીન માલિક માટે તમારા માટે બંધાયેલા હતા કમમાં દેવાની રકમ ચૂકવવા માટે. ભાગિયાએ અગાઉથી માંગવાની તરફેણમાં રજૂ કરેલી દલીલના આ વૈકલ્પિક પરિમાણને કારણે, 27% લોકોએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ કામના

Variations	No of Households (Percentage)
One- third	4
One- fourth	89
One- fifth	6
One-sixth	2
Total (n=153)	100

કરી શકે છે અને તે ચૂકવવા માટે વર્ષ દરમિયાન કામ કરે છે. તે એક પરિબળ તરીકે કાર્યરત હોવાનું લાગતું હતું જેના કારણે ધરના લોકો છૂટક ખેતમજૂરો કરતાં લાંબા ગાળાના ખેતમજૂર તરીકે કામ

એલવા વર્ષમાં અગાઉથી રકમ માંગતા નથી. ટેબલ 22માં ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા લેવામાં આવેલી એડવાન્સની રકમની વિગત આપવામાં આવી છે. વાચક જોઈ

કરતાં વધુ પસંદ કરી છે તેવા ભાગિયા ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે આગોતરા રકમ કામના સમયગાળા દરમિયાન રાહત અને સુવિધા આપે છે.

ઉપજ વહેંચણી કરનાર અને જમીન માલિકો વચ્ચેનો સંબંધ:

Table 22: Distribution of the Advance Amount

Amount of Advance Taken	No of Respondents	No of Respondents (Percentage)
Less than 10,000	5	4
10,000-25,000	89	80
25,000-50,000	9	8
50,000-75,000	7	6.4
75,000-1,00,000	1	0.8
More than 1,00,000	1	0.8
Total	112	100

સર્વેક્ષણમાં જાણવા મળ્યું છે કે 40% કામદાર પરિવારોમાં મૌખિક કરાર હોય અને તેઓએ સ્પષ્ટ કહ્યું હતું કે તેઓએ વર્ષ દરમિયાન લેવડદેવડના કોઈ રેકોર્ડ કે હિસાબ રાખ્યા ન હતા. જ્યારે 95 પરિવાર (સર્વેના 62%), જે બધા મધ્યપ્રદેશના હતા તેઓએ જણાવ્યું હતું કે તેમણે વ્યવહારનો રેકોર્ડ રાખવા માટે ડાયરી રાખી હતી. પણ જે ડાયરીમાં એન્ટ્રી કરવામાં આવી હતી તે જમીન માલિકની હતી. આ સર્વેમાં જાણવા મળ્યું કે, ભાગિયા ફક્ત રેકોર્ડ રાખવા માટે જ જમીનના માલિક પર આધાર રાખે છે. આ એક હકીકત જે સર્વેમાં વારંવાર સામે આવી છે અને હિસાબના સમાધાન અંગે જમીનના માલિકની અંતિમ અને નિર્ણાયક સત્તા છે.

સ્થળાંતર કરનારા આદિવાસી અને જમીન માલિક વચ્ચે સામાજિક-આર્થિક ગતિશીલતામાં રહેલી શક્તિએ ભાગિયા પર શોષણનાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવા ખેડૂતને મંજૂરી આપી. આ ગતિશીલતાને લીધે જમીન માલિકને જવાબદારી અને સત્તા

ઉત્તરદાતાઓએ તેમની ભાગીદારી વિશે પૂછપરછ કરી ત્યારે પ આ વાત વારંવાર પ્રકાશમાં આવી. 108 ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે તેઓ જમીનના માલિકની સાથે ઉત્પાદન વેચાણની પ્રક્રિયા દરમિયાન હતા ત્યારે તેઓને ફક્ત ઉત્પાદન લેવા કરવા અને અનલોડ કરવા માટે લેવામાં આવ્યા હતા. વ્યવહાર તેમનો કોઈ ભાગ અથવા હાજરી નહોતી. જો વેપાર મકાનમાલિક પાસે ઉપજ ખરીદવા ઘરે આવ્યો હોય અ પરિવારના કહેવા છતાં ભાગિયાને ચર્ચામાં આમંત્રણ ન આપ્યું. એક પ્રતિવાદીએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે પેદાશો વેચાણ દરમિયાન હાજર હોવા છતાં પણ, તે ભાષા તેના મ વિદેશી હોવાથી તે ભાગ્યે જ કંઈ બોલી શક્યો. બીજી તરફ, ઉ પરિવારોએ સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું હતું કે તેમને ખેડૂત દ્વાર ઉપજના વેચાણની પ્રક્રિયામાં સાથે જવા અથવા ભાગ લેવા આમંત્રણ નથી. ત્રણ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે વ્યવહાર પ્રક્રિયામાં ભાગિયાની ભાગીદારીની હદ પણ ખેડૂતની પ્રકૃતિ આધારિત છે - તેથી જ એવા સમયે એવા સમયે હતા કે જ જમીન માલિકે જાતે જ વેચાણકારોને ઉત્તરદાતાઓને હાજર રહેવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું.

ખેડૂત દ્વારા જે સત્તાનો ઉપયોગ છે એ વાતને ત્ય સમર્થન મળ્યું જ્યારે 15 વર્ષ કરતાં વધુ સમયથી સૌરાષ્ટ્ર વિવિધ ક્ષેત્રમાં ભાગાખેતી કરી રહેલા છોટા ઉદેપુરમાં ઝો પાર્વતભાઈ નાયકે બંને પક્ષો વિશે વિગતે વાત કરી. તેમણે કહ્યું કરારના બંને પક્ષો વચ્ચે તફાવત હોય છે. બધાએ ભાગિ વિરુદ્ધ કામ કર્યું હતું અને જમીન માલિકને જવાબદારીમાં બહાર રાખ્યા હતા. પોતાની દલીલના સમર્થનમાં પાર્વતભાઈ કહ્યું કે કરાર-કૃષિ વ્યવહાર સુધી મર્યાદિત હોવા છતાં, વ વાણવખેલી શરત હોય છે કે ખેડૂતે માંગણી મુજબ ભાગિયા અ તેના પરિવારના સભ્યોને તથા અન્ય દરેકને મજૂરી ચૂકવવા રહેશે. આ કામમાં એવી વ્યવસ્થા હોય છે કે ઉપજની વહેંચ કરનાર ખેડૂત, ખેડૂતના ઘરેલુ કામકાજ, પાણી લાવવાન પ્રાણીઓને આપવાની, ખેતરોની સફાઈ, લાણણી પછી અના સંગ્રહિત કરવા જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે. પાર્વતભાઈ અંતે ઉમેર્યું કે ભાગ-ખેતી સ્થળાંતરના લક્ષ્યસ્થાનમાં આ પ્ર ભિન્ન છે - જોકે, મોટાભાગના ભાગિયા આ માટે તૈયાર માહિતી એકત્ર કરવાની ક્વાયત દરમિયાન, જવાબદારીઓ

કાર્ય કરાવ્યું નહોતું.

જમીન માલિક ખેડુત અને તેની સાથે ભાગખેતી કરતા ભાગિયા વચ્ચે સત્તાની વહેંચણીની અસમાનતા અંગે ઉત્તરદાતાએ જણાવ્યું કે જમીનના માલિકોએ હિસાબમાં હેરાફેરી કરી હતી અને કેટલાક ખેડુતોએ તો રકમની ચૂકવણી જ નહોતી કરી. જ્યારે ઉત્તરદાતાઓએ એવા દાખલાઓ વિશે પૂછવામાં આવ્યું કે તેમના સંબંધીઓ અથવા ગામના માણસોના નેટવર્કમાંથી કોઈએ આવી ઘટનાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો કે કેમ. તેના જવાબમાં જો કે ફક્ત છ ઉત્તરદાતાઓએ તેમના ભાગ/ઉપજની ચૂકવણી નહીં થયાની વાત જણાવી હતી.

પરિવારો તેમની પાકની ચોખ્ખી આવકની ગણતરી માટે જરૂરી માહિતી શેર કરવામાં અસમર્થ હતા. તેમ છતાં, ઉપજના ભાગ લેનારા લોકો દ્વારા મેળવેલી આવક વિશેની અમુક પ્રકારની સમજ માટે સંશોધન ટીમે સ્થળાંતર સ્થળે કાર્યરત કુલ દિવસો, ભાગિયા સાથે સ્થળાંતર કરનારા કુટુંબિક કર્મચારીઓની સંખ્યા, દરેકની કમાણીની માહિતી મેળવી હતી. પાક પરિભ્રમણ, ભાગિયા દ્વારા ચૂકવેલ મજૂરી ખર્ચ સંમત સમયગાળાના અંતે પ્રાપ્ત થતી આવક પર પહોંચવા માટે. આ ચોખ્ખી આવક ભાગિયાના પરિવારના સભ્યોમાં વહેંચાયેલી હતી અને ક્ષેત્રમાં કામ કરતા દિવસોની સંખ્યાથી વહેંચાઈ હતી. આમ મેળવેલા ઉત્પાદન નીચેના ટેબલમાં દર્શાવવામાં આવ્યા છે:

Type of Work	No of Respondents (Percentage)
No additional work	38
Only tending to animals	30
All kinds of work: household work, fetching water, tending to animals, cleaning/weeding the fields	32
Total	100

ગુજરાતમાં આઠ કલાક કામ કરવા માટે લઘુત્તમ વેતન રૂ. 178 તેની સાથે કૃષિક્ષેત્ર મળતા લઘુત્તમ વેતનની સરખામણી કરવામાં આવી તો નીચે પ્રમાણે આવેખ તૈયાર થયો. આના પરથી ખ્યાલ આવે છે કે, માત્ર બે ઉત્તરદાતાને બાદ કરતાં બાકીના ભાગિયા મજૂરો અને તેમના પરિવારો સ્પષ્ટપણે ગુજરાત રાજ્યમાં લાગુ થતાં લઘુત્તમ કૃષિ દૈનિક વેતન રૂ. 178 કરતાં ખૂબ ઓછી રકમ મળે છે, જે દેશના સૌથી ઓછા લઘુત્તમ કૃષિ

Daily Wages Earned Bhagiyas	No. of Respondents	No. of Respondents (Percentage)
Less than Rs. 75	64	70.33
Rs. 75- 100	11	12.09
Rs. 100- 150	10	10.99
Rs. 150- 178	4	4.40
More than Rs. 178	2	2.20
Total	91	100

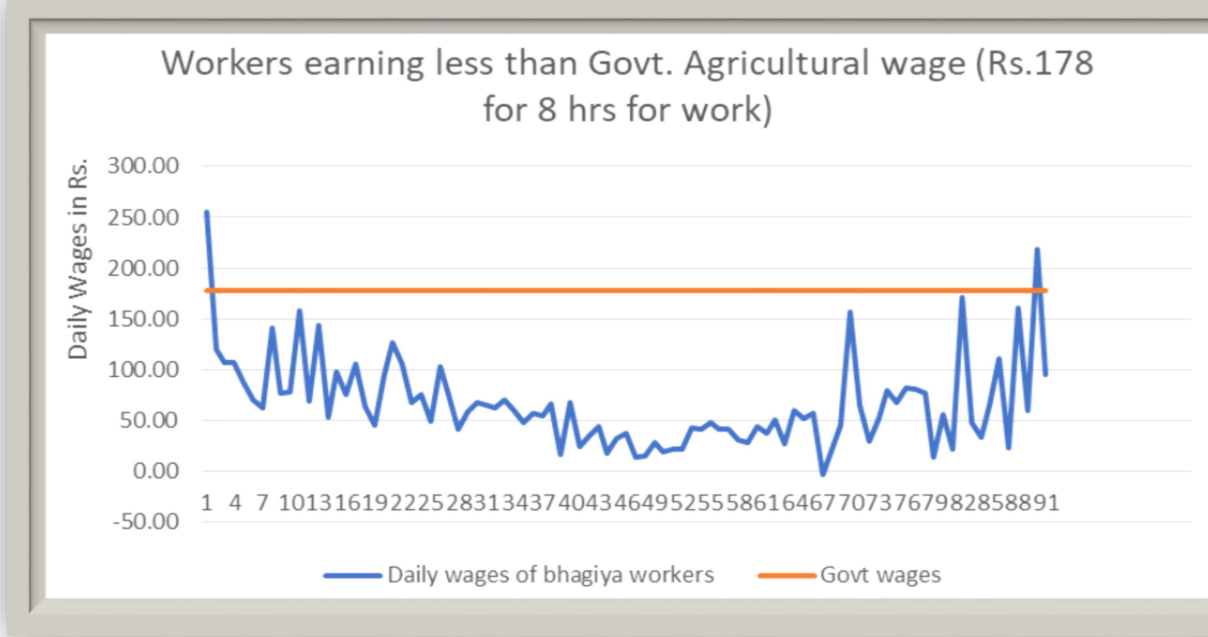
ભાગ-ખેતીમાંથી પરત:

153 શ્રમિકોના વિગતવાર સર્વેમાંથી ભાગિયા

વેતનમાંથી એક છે.

તારણોમાં એ પણ સ્પષ્ટ થયું કે છૂટક મજૂરો જેઓ

Figure 4: Daily Wage Earned by the Bhagiya Workers Against the Minimum Agricultural Wages in Gujarat

મૂળભૂત સુવિધાઓની ઉપલબ્ધિ:

સર્વે દરમિયાન તેમજ સ્થળાંતરના સ્થળે સંશોધન ટીમે કરેલી મુલાકાતોમાં જાણવા મળ્યું હતું કે, ભાગિયા પરિવારોને મોટેભાગે સિંચાઈ માટે બનાવેલા બોરવેલની બાજુમાં ખેતરોમાં જ રહેવાની ફરજ પડતી. ચિત્ર 5 માં જણાવ્યા મુજબ, 114 ઉત્તરદાતાઓએ કહ્યું હતું કે તેઓ કાચા અથવા કામચલાઉ મકાનમાં રહેતા હતા, જે ઘણી વખત બોરવેલના માળખા સાથે જોડાયેલા હોય છે.

બાકીના ઉત્તરદાતાઓ, જેમની પાસે કાયમી બાંધકામો હતા, તેઓ ભાગિયા પરિવાર માટે નાની અર્ધ-ખુલ્લી જગ્યામાં જ્યાં સાધનસામગ્રીનો સંગ્રહ થતો હોય અને લાણી કરેલો પાક સંગ્રહવામાં આવતો હોય ત્યાં જ મોટાભાગે રહેવું પડે.

પીવાના પાણીની સુવિધા બરાબર હોવાનું તમામ

પરિવારોએ જણાવ્યું. પરિવારો સામાન્ય રીતે બોરવેલ અથવા પાણીની મોટરની બાજુમાં રહેતા હોવાથી 83% મજૂરો વીજળીનો લાભ મળે છે. આનો અર્થ એ કે 103 પરિવારો પીવાનું પાણી, અન્ય વપરાશ માટેના પાણી અને વીજળી વપરાશ છે. નીચે ટેબલમાં

જાહેર સેવાઓની વાતે 86 ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે ખેતરમાં કામ કરતી વખતે ઈજા અથવા બીમારી કિસ્સામાં જમીનના માલિક દ્વારા સમયસર સહાયતા મળે જો કે, જમીન માલિકને જો તબીબી ખર્ચ કરવો પડે તો એ સમયે તે ચૂકવણી કરી દે પરંતુ પછીથી કપાત કરી લે છે. 67 પરિવારો જણાવ્યું કે કામ દરમિયાન ઈજાઓ થવા સિવાય જમીન માલિકે કોઈ સહાય આપી નથી.

દિવસના ઘણા ક્લાક સુધી કામ કરવાનો મતલબ

Figure 5: Typology of Housing for the Bhagiyas

Table 25: Basic Amenities Available to the Bhagiyas

Basic Amenities	No of Respondents	No of Respondents (Percentage)
Drinking water	153	100
Electricity	128	83
Toilet	10	6.5
Water for other uses	114	74.30
Firewood available	2	1.20

હતો કે મજૂરો રાજ્યની તબીબી સેવાઓ મેળવી શકતા નથી અને તેથી 135 પરિવારોએ જણાવ્યું કે તેમણે ખાનગી ડોક્ટર પાસે જવું પડે છે. 18 પરિવારોએ જણાવ્યું હતું કે તેઓ માંદગીના સમયે સરકારી દવાખાનાની મુલાકાત લેતા હતા.

126 ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું કે સ્થળાંતરનાં સ્થળે

પોપણ મળ્યું છે. નિયમિત એએનએમ મુલાકાત માત્ર આઠ પરિવારો દ્વારા કરવામાં આવી હતી, જ્યારે એક પરિવારે જણાવ્યું કે સ્થળાંતરના સ્થળે તેમના બાળકોને રસી આપવામાં આવી હતી. 19 પરિવારોએ જણાવ્યું કે તેઓ તેમના નાના બાળકોને મૂળ વતનમાં મૂકીને આવે છે અથવા તેમના પરિવારમાં કોઈ સ્થળાંતર કરનાર સભ્ય નથી જેને આ સેવાઓની જરૂર હોય.

હિંસા અંગેની માન્યતાઓ: અભ્યાસના સમયગાળા દરમિયાન, ડેટા એકત્રિત કરવામાં આવી રહ્યો હતો અને ભાગિયા અને ખેત મજૂરો સાથે જૂનાગઢ, અમરેલી અને ગોંડલ તેમજ દાહોદ અને છોટા ઉદેપુરના સોર્સ ક્વર્ટર્સમાં કેન્દ્રિત જૂથ ચર્ચાઓ કરવામાં આવી હતી. ઉત્તરદાતાઓએ વિવિધ પ્રકારની હિંસાની ઘટનાઓની વાત કરી જેમ કે, મૌખિક દુર્વ્યવહાર, શારીરિક અને જાતીય સતામણી અને છેડતી. ઘણા ઉત્તરદાતાઓ વારંવાર કહેતા હતા કે કેવી રીતે ખેડુતો અથવા ખેતીના માલિકો (જેમણે તેમની સામાજિક-આર્થિક મૂડીના કારણે શક્તિ અને પ્રભાવનો આનંદ મેળવ્યો) દ્વારા હિંસા માટે ઉશ્કેરણી આવી હતી અને તેમની સામાજિક-આર્થિક અવસ્થાને લીધે હિંસાના આવા પ્રકારોનો ભોગ બનેલા શ્રમિકોનું શોષણ કર્યું હતું. સ્થળાંતરમાં ઘણીવાર બાલ્ય લોકોનું આદિવાસીઓ સાથે સંયોજન કરવામાં આવતું હતું.

સર્વે દરમિયાન જાણવા મળ્યું કે, જમીન માલિકો દ્વારા સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરો અંગે વિવિધ પ્રકારની માન્યતાઓ ફેલાવવામાં આવતી હોય છે. ક્યારેક સ્થળાંતરિત મહિલા શ્રમિકો જાતીય સતામણીનો ભોગ બની શકે છે. આદિવાસી સ્થળાંતરકારો પ્રત્યે જાતિગત વલણ અને ધારણાએ પીડિત અને

ફક્ત 15 પરિવારો વિગતો શેર કરવા અથવા જાણ કરવા તૈયાર હતા.

અભ્યાસ દરમિયાન જાણવા મળ્યું કે તમામ ભાગખેતી શ્રમિકો અને તેમના પરિવારો ખેતીની જમીન પર રહેતા હતા જે ખેડૂતની મિલકત છે અને સામાન્ય રીતે ગામથી દૂર હોય છે. આમ, ભાગિયા પરિવારો અન્ય ગામ લોકોથી અલગ રહે છે. તદ્દુપરાંત, ખેડૂત અને તેના પરિવારના સભ્યો ગમેત્યારે ભાગિયાના ઝૂંપડામાં આવી શકતા હોય છે. ઘણીવાર દેખરેખ માટે તો ક્યારેક દેખરેખના બહાને પરિવારની મુલાકાત લે છે. મોટા ભાગે ખેડુતો ભાગખેતી અંગે નિયમિત વાકેફ રહેતા હોવાથી વારંવાર ખેતરની મુલાકાત લઈ ભાગિયાઓને ગમેત્યારે ખેતરોમાં કામ કરવા સૂચનાઓ આપે છે, કેટલીકવાર મોટી રાત્રે કામે મોકલી દે જેથી સ્ત્રીઓ એકલી પડે; અથવા પુરુષોની ગેરહાજરીમાં અનિચ્છનીય મુલાકાત લે. ઉત્તરદાતાઓએ જાણાવ્યું કે આવા જાતીય શિકાર નિયમિત બનાતા હોય છે અને કુટુંબના સભ્યોની હિલચાલ પર એક ટેબ રાખે છે જ્યારે પુરુષો આસપાસ ન હોય ત્યારે ઘણીવાર પરિસ્થિતિનો લાભ લે છે. ઉત્તરદાતાઓએ એવી પણ રજૂઆત કરી કે મોટાભાગની ભાગિયા મહિલાઓ તેમના પતિ અને પરિવારોની સલામતી માટે હંમેશા ડરતી રહે છે અને તેથી તેઓ તેમની સાથે બનેલી કોઈ ઘટનાની જાણ કરતી નથી. તેના બદલે તેઓ તેમના પતિઓને બીજા ખેતરમાં સ્થળાંતર કરવાની જીદ કરે છે. અન્ય સમયે જ્યારે મહિલાઓએ તેમના પતિ અથવા સંબંધીઓમાં વિશ્વાસ મૂક્યો હોય ત્યાં પીડિતાના પરિવારોએ ઘણી વાર સામાજિક અપમાનના ડરને કારણે કેસ દબાવવા દબાણ કરતા હોય છે. આ ચર્ચા દરમિયાન જાણવા મળ્યું કે ખેડુતોએ જાતે જ પીડિતાને તેમના પતિને શારીરિક નુકસાન પહોંચાડવાની અથવા પતિ કે યુવક પુત્રો વિરુદ્ધ ચોરીનો કેસ કરવાની ધમકી આપી છે. આ કારણે મહિલાઓ કશું બોલી શકતી નથી.

ખાસ કરીને હિંસા, જાતીય સતામણી/દુર્વ્યવહાર અને શારીરિક હુમલાના સંદર્ભમાં આ માહિતી ભાગખેતી શ્રમિકો અને તેમના પરિવારોની સ્થિતિનું નિરાશાજનક અને એક નબળું ચિત્ર ઉપસાવે છે. ગુનેગાર દ્વારા પીડિતાના પરિવારને ધમકી આપવા ઉપરાંત અપમાન અને સામાજિક મૂંઝવણ, ગુનેગાર અથવા તેના પરિવારો દ્વારા કરવામાં આવતું રાજકીય દબાણ, વગેરે

• હડમતીયા, જુનાગઢ - સુલેખા અને સુનિતા⁷ સાથે (ઓગસ્ટ 2020 માં બનેલો બનાવ)

એફજીડી ટીમે સુલેખા (42) અને સુનિતા (28) સાથે વાડી પર મુલાકાત કરી હતી જ્યાં તેઓ વર્ષ 2017માં ભાગિયા તરીકે કામ કરે છે. જ્યારે સુલેખા તેના પતિ અને ત્રણ બાળકો સાથે એક જ ગામમાં 12 વર્ષથી કામ કરે છે અને તે ખેડૂત સુનિતા અને તેણીનો પરિવાર એક જ ખેડૂત સાથે છે. પાંચ વર્ષથી ભાગિયા તરીકે કામ કરે છે.

હિંસા અને ઉત્પીડન પરની વાતચીત દરમિયાન મહિલાઓએ કહ્યું કે આવી ઘટનાઓની ટકાવારી ઊંચી હોવા છતાં, પરિવારના સભ્યોને ભાગ્યે જ જાણ કરવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે વતનમાં અપમાન થવાના ડરથી તથા જમીન માલિક ખેડૂતો શક્તિશાળી હોવાથી આવા કિસ્સા પ્રકાશમાં આવતી નથી. એવો પણ ડર રહે છે કે, કિસ્સો જાહેર કરવાથી પરિવાર અને તેમના નેટવર્કને ગામમાં અને નજીકના વિસ્તારમાં મુશ્કેલી થશે તથા કામ શોધવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવશે.

સુનિતાએ વિગતવાર જાણાવ્યું હતું કે તે આ ઘટનાઓથી કેવી જાગૃત છે, સુલેખા સાથેની પજવાણી ઘટનામાંની આ એક ઘટના છે. તેણીએ વિગતવાર જાણાવ્યું હતું સુલેખા પણ લગભગ છ મહિના પહેલા આવી ઘટનાનો ભોગ બની હતી, જેમાં એ જ ગામના અન્ય ખેડૂતે તેની જાતીય છેડા કરી હતી.

સુલેખાએ કહ્યું કે, આ ઘટના સવારે 4 વાગ્યે બ

ત્યારે તે પાછળ પડ્યો હતો. ડરથી સુલોખાએ પથ્થર વડે હુમલો કરવાની ધમકી આપીને તે વ્યક્તિને ડરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. પીડિતા ખેતરોમાંથી ભાગીને દોડી આવી હતી અને આ ઘટનાની જાણ તેના પતિને કરી હતી. સુલોખાએ આગ્રહ કર્યો કે આ બાબતે માલિક અથવા ખેડૂતને જાણ કરવામાં આવે પણ તેના પતિએ જવાબ આપ્યો કે જો આ માણસ ફરી ક્યારેય તેની છેડતીનો પ્રયાસ કરશે તો જ તે ખેડૂત સમક્ષ આ મુદ્દો ઉઠાવશે. સુલોખા અને સુનિતાએ જાણ્યાં હતાં કે પતિ અથવા કુટુંબના સભ્યોની આવી પ્રતિક્રિયાઓથી ઘણીવાર મહિલાઓએ તેમના પોતાના પરિવારને પરેશાની અને છેડતીના કિસ્સાઓની જાણ કરતી નથી. બચાવનાર અને પોતાને ન્યાયી ઠેરવવાનો ભાર અને તેના આઘાતને કારણે જ્યારે તે અચી ગયો હતો ત્યારે તેના પરિવારને તેની નિર્દોષતાને સમજાવવી પડતી હતી, પછી બહારના લોકોએ ઘણી વાર તેનું આઘાત વધાર્યું હતું અને તેથી તેણે પોતાને અને

ખેતરમાં પ્રારંભિક કાર્ય દરમિયાન ભાગિયા મહિલાઓનું કામ કેટલું અસુરક્ષિત હોવાની ઘટના શરૂ કરી હતી. ઉત્તરદાતા, જેમનો પુત્ર રૂપાખેડાથી છેલ્લા બે વર્ષથી અમરેલીના સાવરકુંડલામાં ભાગિયા તરીકે નોકરી કરે છે, તેણે જાણ કરી હતી કે દાહોદના ભાગખેતી શ્રમિકોના સમુદાયમાં મહિલાઓનું ત્રાસ આપવામાં આવે છે અને હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો. તેમ છતાં, ભોગ બનનારના પરિવારજનોએ અપમાન અને અપમાનજનક થવાના ભયના કારણે આ ઘટનાઓની જાણ કરવાનું ટાળ્યું હતું, કારણ કે આ પરિસ્થિતિ વતન કરતાં અલગ છે. તે સ્થળાંતરિત હોવાથી પીડિતાના પરિવારની સુરક્ષા માટે ખતરો છે. વધુમાં, સ્થળાંતર કરાયેલા શ્રમિકો ગુનેગારો/જાતીય અપરાધીઓ સામે કચું કરી શકતા ન હતા, કેમ કે તેઓ કાં તો ખેડૂતો પોતે અથવા તેમના સંબંધીઓ આવા લોકોને સમર્થન આપે છે. પરિણામે ગુનેગારો સામે કાર્યવાહી શરૂ કરવી લગભગ અશક્ય છે. વળી, આ બનાવ

તેના પરિવારજનો કેસ નોંધવા માટે પૂરતી લિમિત દાખવતા હોવા છતાં પણ પોલીસ એ પીડિતા પ્રત્યેના વલણ અને ઘણીવાર ગુનેગાર સાથે સાંકળાંક પીડિતા અને તેના પરિવારનું મનોબળ તૂટી જાય છે.

આવી જ એક ઘટના જાન્યુઆરી 2020 માં બની હતી. જામનગરમાં ભાગિયાની કિશોરવયની સાળી પર બળાટકાર કરીને તેની હત્યા કરવામાં આવી હતી. ગુનાની ગંભીરતાને લીધે - જવાબ આપનાર કુટુંબની અથવા આ ઘટના બની છે તે સ્થાનની વિગતો શેર કરવામાં અચકાતી હતી. તેમણે જણાવ્યું હતું કે આ ઘટનાથી સમુદાય ખળભળાટ મચી ગયો હતો. ઉત્તરદાતાએ વિગતવાર જણાવ્યું હતું કે આ ઘટના ત્યારે બની જ્યારે યુવતિ તેની બહેન અને તેના પતિને મોડી સાંજે પાકમાં પાણી આપવા ગઈ હતી. ખેડૂત અને તેના સંબંધી જેઓ ભોગ બનનાર અને પરિવારની નિત્યક્રમથી વાકેફ હતા, કિશોરનું અપહરણ કર્યું હતું, જ્યાં પાણીની મોટર રાખી છે તે રૂમમાં તેની સાથે બળાટકાર ગુજાર્યો હતો. જ્યારે પીડિતાએ આ બાબતની જાણ કરવાની ધમકી આપી હતી, ત્યારે ગુનેગારો ઘટનાસ્થળેથી ભાગતા પહેલા મહિલાનું ગળું દબાવ્યું હતું અને નજીકના જંગલમાં તેનો મૃતદેહ ફેંકી દીધો હતો. પીડિતાના પરિવારજનોએ તેની શોધ શરૂ કરી હતી, તેઓને જંગલમાં લાશ મળી હતી અને ખ્યાલ આવ્યો હતો કે તેનું જાતીય શોષણ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેની હત્યા કરવામાં આવી છે. કુટુંબ આ મામલો આગળ વધાર્યો અને ગુનેગારો વિરુદ્ધ સ્થળાંતરિત સ્થળે એફઆઈઆર નોંધાવી. પણ છેવટે ખેડૂત અને તેના પરિવાર દ્વારા આપવામાં આવેલી ધમકીને પગલે ભાગિયા પરિવારે ગામમાંથી ભાગવું પડ્યું હતું. પરિવારે તેમનું કામ કરવાની જગ્યા અને તેમને મળવાપતાર વેતન છોડી દીધું, અને ફરી તે ગામમાં ક્યારેય પાછા ન ફરવાનું નક્કી કર્યું. જો કે, જવાબ આપનારાએ જણાવ્યું હતું કે ભાગી છૂટવું કે ભાગવું એ પીડિતા અને પરિવારની મજબૂરી હતી. ઘણા સ્થળાંતર કરાયેલા આદિવાસી પરિવારોને કેસની કાર્યવાહીમાં વિશ્વાસ નથી, અને તેમની આર્થિક અને સામાજિક સ્થિતિ તેમને ન્યાય મેળવવા અને ગુનેગારો સામે દબાણ લાવવાને બદલે સમાધાન કરી લેવા ફરજ પાડે છે.

• છોટા ઉદેપુર, રાજીવ અને સુરેશ (સપ્ટેમ્બર 2020

અને ખેતમજૂરોને નુકસાન પહોંચાડ્યું હતું, તેમ છતાં કોઈ તેમ અનુભવો શેર કરવા તૈયાર નહોતું. તે પછી જ રાજીવ અને સુરેશ ભાગિયા હોવાના પોતાના અનુભવોની જાણ કરવા માટે આગ આવી, પરિવારોને તેમની સામાજિક-આર્થિક નબળાઈએ લીધે ભોગ બનવું પડ્યું હતું જે ઘણી વાર તેમને લાચાર બનાવે - આ હકીકત એ છે કે ઘણા ગુનેગારો- ખેડુતો અને તેમ પરિવારો વિશે ગંભીરતાથી વાકેફ હોય છે અને તેનો ક્યાં વારંવાર લે છે.

રાજીવ અને સુરેશ બંને - તે બંને ત્રીસીના દાયકાના શરૂઆતમાં હતા, તેઓ કેવી રીતે બીજી પેઢીના ભાગિયા હતા અને મુખ્યત્વે ભાગિયા અને તેમના પરિવારો પ્રત્યે પ્રચંડ હિંસા પાશવી વાસ્તવિકતા તેમના જીવંત અનુભવનો ભાગ હતો તેઓએ જણાવ્યું કે તેઓએ આશરે ચારથી પાંચ વર્ષ પહેલાં ઉત્પાદન વહેંચણીકારો તરીકે કામ કરવાનું છોડી દેવાનું નક્કી હતું અને હવે છોટા ઉદેપુરના ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં બાંધકામ કામદાર તરીકે કામ કર્યું છે. રાજીવ- જેમણે ભાગિયા તરીકે સત્રી વર્ષ સુધી કામ કર્યું હતું, તેમણે કચ્છ સહિત સૌરાષ્ટ્રના વિવિધ જિલ્લાઓમાં કામ કર્યું હતું, તેણે જે ઘટનાની જાણ કરી હતી. કચ્છમાં બની હતી જ્યારે તે કોઈ અત્યાચારનો શિકાર હતો. રાજીવે વિગતવાર જણાવ્યું હતું કે રોજિંદા મૌખિક દુર્વ્યવહાર ઉપરાંત, તે હતો જ્યારે ખેડુતે તેને માર માર્યો હતો અને ખેતર ઘાસનો ખેડવાની ખેતી કરી હતી. ઉત્તરદાતાએ ભાગિયા રોકાણના ચોથા મહિનામાં, પ્રથમ પાક એટલે કે કપાસને નીંદા માટે તૈયાર કર્યાની વિગતવાર માહિતી આપી અને ખેડુતે માંગ કરી કે વરસાદ પડતા પહેલા નીંદાણ કરવામાં આવે. ઘાપડુ (બળદ ચાલતા મેન્યુઅલ હંગલા) દ્વારા નીંદાણ થવાનું હતું, જોકે રાજીવ બળદો ધાયલ હોવાથી ખેડુતે રાજીવને બીજા બળદની સાથે ભાગી ઉપકરણો લઈ જવા દબાણ કર્યું. રાજીવની વિનંતી હોવા છતાં ખેડુતે ઉત્તર આપનારને મૌખિક રીતે દુર્વ્યવહાર કર્યો અને તે બળદની જોડીને દિગ્દર્શિત કરવા માટે લાકડી વડે માર માર્યો અને પીડિતા પાસે 8 કલાકથી વધુ સમય સુધી ખેતરમાં કામ કરાવ્યું. રાત્રે, પીડિતાએ ચાલુ રાખ્યું - તેણે નક્કી કર્યું કે તે તુરંત જ જામનગર માંગે છે અને ભાગિયા તરીકે ક્યારેય કામ પર પાછા નહીં આવી. રાજીવે તેમના પોતાના સમજૂતીમાં ઉમેર્યું કે તેના ભૂતકાળ અનુભવો અને તેના માતાપિતાને અમાનવીય અને દુર્વ્યવહાર

શક્ય તેટલી સમજદારીથી છટકી જવી પડી હતી - કારણ કે અન્ય ભાગિયા મજૂરો ઘણીવાર ખેડુતો / મલિકને જાણ કરે છે અને જેનો અર્થ ખેડુતોના હાથે વધુ

દુર્ઘવહાર થતો હતો. આથી હિંસા, પજવાણી અને દુર્ઘવહારને કારણે ભાગી ગયેલા મોટાભાગના પરિવારોને ઘણી વાર રાતના અંધારામાં સમજદારીથી આવું કરવાની ફરજ પાડવામાં આવે છે, ઘણી વાર મહેનતની કૃષિ કામના મહિનાઓ માટે તેમનો સામાન અને ઉત્પાદનનો ભાગ પણ છોડી દેવામાં આવે છે.

સુરેશ અને રાજીવે વિગતવાર ચર્ચા કરી હતી કે મોટાભાગના ભાગિયા પરિવારોમાં કેવી રીતે મૌખિક ઉત્પીડન અને મૌખિક દુર્ઘવહારના સ્વરૂપમાં હિંસાને સામાન્ય બનાવવામાં આવી હતી, જેથી તેઓ આને હિંસાની ઘટનાઓ તરીકે પણ ગણાવી શકતા નથી અને તેથી તે અહેવાલો હેઠળ રહે

નોંધાવવી અથવા ઘટનાની જાણ કરવી એ ઘણીવાર મુશ્કેલી ઉત્પાદકો બનવાની પ્રતિષ્ઠા મેળવવાનો અર્થ થાય છે. અને આનાથી મૂળ રહેઠાણ તેમજ અંતિમ મુકામ બંનેના પરિવારને અસર પડે છે. જ્યારે મૂળ સ્થાનમાં કુટુંબને અપમાનિત કરવા, અપમાનિત કરવા અને પીડિતાને દોષિત દેરવાનું જોખમ છે; સ્થળાંતરના સ્થળે કુટુંબ આજીવિકા ગુમાવવાનું જોખમ ધરાવે છે કારણ કે ખેડૂત એવા પરિવારો સાથે જોડાવાની ઈચ્છા રાખતા નથી જેઓ 'રીપોર્ટ નોંધીને મુશ્કેલી ઊભી કરે છે'. વળી, એવા કિસ્સા પણ બન્યા છે જેમાં ગુનેગારો ખેડુતો હતા, જેમણે ભાગિયાને કામે લગાડ્યા હતા અને પીડિતા અને તેના પરિવારને તેમની સામે ચોરીનો કેસ કર્યો હતો. વધારામાં, સ્થાનિક અમલદારશાહીના ટેકાથી ખેડુતો દ્વારા કરવામાં આવતી એકતા અને સારી રીતે જોડાયેલ રાજકીય ગઠબઠ માત્ર પીડિત અને તેના પરિવારોની અગ્નિપરીક્ષાઓમાં જ ઉમેરો કરે છે - જેમને ઘટના સ્થળેથી પાછી ખેંચી લેવાની અથવા ભાગી જવાની ફરજ પડે છે

પ્રદેશ, મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાતની સરહદો પર સ્થિત આદિજાતિ વિસ્તારના જિલ્લાના તાલુકામાંથી ખેત મજૂરો અથવા છૂટક ખેતમજૂર તરીકે કામ કરતા 204 પરિવારો પાસેથી એકત્રિત કરવામાં આવેલી વિગતોમાંથી જે વિગતો પ્રાપ્ત થઈ છે તે વિગતોની વિસ્તૃત વિગતો માંગે છે.

ખેતીકામની પ્રકૃતિ બદલાતી રહેતી હોય છે. આથી છેલ્લા સમયગાળાની માહિતી મગાવવામાં આવી તે સમયગાળો કોવિડ -19 પ્રેરિત લોકડાઉન પહેલા સ્થળાંતરનો સમયગાળો હતો.

કામગીરીની સ્થિતિ: કામગીરીના પ્રારંભે ગત સીઝનમાં ઉત્તરદાતા અને તેમના કુટુંબના સભ્યો કેટલા દિવસ સ્થળાંતર કરી ચૂક્યા છે તેની વિગતો માંગીને પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો હતો. ટેબલ 27 દર્શાવે છે કે 26% મજૂરો 30 થી 45 દિવસના સમયગાળા દરમિયાન સ્થળાંતર થયા, ત્યારબાદ 22% ઉત્તરદાતા 90 થી 105 દિવસ સ્થળાંતર થયા અને 75% થી 90 દિવસ સુધી 13% શ્રમિકો કામ કરતા રહ્યા.

માહિતી એકત્ર કરવાની કામગીરી દરમિયાન, જાણવા મળ્યું કે આ રાજ્યોના શ્રમિકો કપાસની ચૂંટણી, મગફળીનો પાક, ડાંગરની વાવણી, સોયાબીન લાણણી, ઘઉંનો પાક અને શેરડીના પાક જેવા કામ કરવા સ્થળાંતરિત થયા છે. ખરીફ પાક બાદના સમયગાળામાં સર્વે કરાયો હતો. સર્વેએ કામની છેલ્લી સીઝન હોવાથી, રવિ સીઝન દરમિયાન કરવામાં આવેલી કામગીરીની માહિતી મળી શકી નથી. ટેબલ 28 અને ચિત્ર 6, સ્થળાંતરના છેલ્લા સમયગાળામાં પ્રતિસાદકર્તાએ કરેલા કામના પ્રકારની ચર્ચા

કરે છે. એકેને ખ્યાલ આવે છે કે 47% શ્રમિકો કપાસ લેવા મ સ્થળાંતર કરે છે - જે મજૂર-કામ કરે છે અને મજૂરોને વ સંખ્યામાં કામ કરે તે જરૂરી છે. દિવસ. સ્થળાંતરમાં ખેતમજૂ સાથેની વાતચીતથી બહાર આવ્યું છે કે છૂટક મજૂરો મ સ્થળાંતરની રીત એવી છે કે એકવાર મજૂરોની ટીમ સ્થળાંતર લક્ષ્યમાં કોઈ ગામમાં આવી જાય, તો તેઓ અ જમીનમાલિકોનાં ખેતરો પર પાક કાપતા. આમ, કપાસ-ચૂં જેવી પ્રવૃત્તિ માટે ટીમે સ્થળાંતર સ્થળે પર લગભગ 75 થી 9 દિવસ પસાર કર્યા છે.

કપાસ અને મગફળીની લાણણીની ઋતુઓ સ આવતી હોવાથી, મજૂરો ઘણીવાર મગફળીની કાપણી તેમ કપાસની પસંદગી કરે છે. છૂટક ખેતમજૂરો સાથે કરવામાં આવે વાતચીતને સમજાવવા માટે, કમલાબેન નાયક જેમની મુલાકા અમે બોડેલી, છોટા ઉદેપુરમાં કરી હતી અને એક દાયકાથી વ સમયથી છૂટક કામદાર તરીકે કામ કરી રહ્યા છે, તેમણે કહ્યું કે પાકના સતત સમયગાળાને કારણે થયું હતું કે અમુક મજૂરો 9 100 દિવસો જેવો લાંબો સમય ગાળ્યા પછી (ટેબલ 26 બતાવ્યા પ્રમાણે) - જે મજૂરો માટે પણ ફાયદાકારક હતું ત્યારબ તેઓએ ફક્ત એક જ સ્થળાંતર કરવું પડશે અને લગભગ બે થી ત્ર મહિના કામ કરી શકશે.

તેમ છતાં, સુખીબેન નાયકા, જેમણે છૂટક મજૂર ત કમલાબેન સાથે સ્થળાંતર પણ કર્યું હતું, તેમણે જણાવ્યું કે, મજૂ લાંબા કલાકો સુધી કામ કરતા હતા. કામના આ ટૂંકા અથવા ટૂ ગાળાનો વારંવાર અર્થ એ થાય છે

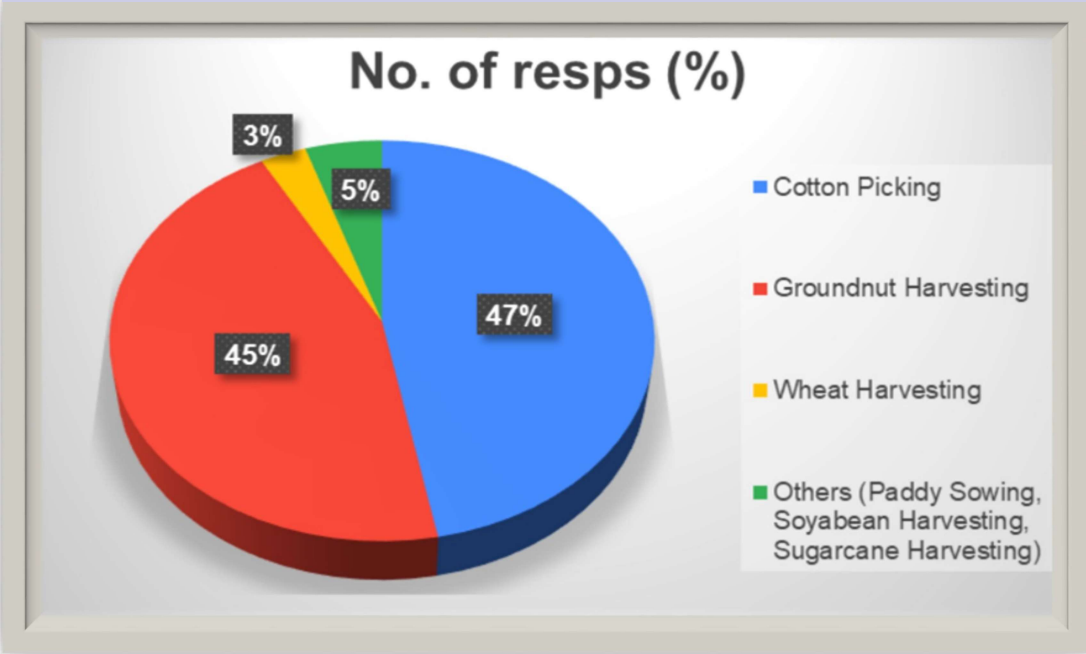
No. of Workers Mapped from Various Blocks	Name of the District	No. of Respondents (Percentage)
Badwani	Badwani	87
Bodeli	Chhota Udaipur	10
Chhota Udaipur	Chhota Udaipur	10
Fatehpura	Dahod	3
Pati	Badwani	21

No. of days Worked	No. of Respondents (Percentage)
0-30 days	
30-45 days	
45-60 days	
60-75 days	
75-90 days	
90-105 days	
105-120 days	

Table 28: Types of Work Performed in the Last Season of Migration

Type of Work in the Last Time Respondent Migrated	No. of Respondents (Percentage)
Cotton Picking	47
Groundnut Harvesting	45
Wheat Harvesting	3
Others (Paddy Sowing, Soyabean Harvesting, Sugarcane Harvesting)	5

Figure 6: Types of Work performed by the Respondents

કે મજૂરો લગભગ એક મહિનાના સમયગાળામાં ત્રણ મહિનાનું કામ કરવાનું સમાપ્ત કરે છે. બંનેએ જણાવ્યું હતું કે સ્થળાંતરનું સ્થાન ઘણીવાર કામ કરતા ક્લાકોની બાબતમાં ભૂમિકા ભજવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તેમનો પ્રતિનિધિ અથવા ટીમનો ગેંગમાસ્ટર કામની પરિસ્થિતિઓ, કામના ક્લાકો, કામના સમયગાળા દરમિયાન રોકાવાની સુવિધાઓ વિશે ખેડુનો સાથે વાટાઘાટો કરે છે. ટેબલ બી .3 એ ખેતમજૂરો દ્વારા કામ કરેલા ક્લાકોની સંખ્યા સૂચવે છે. તેવું બહાર આવ્યું છે કે મધ્ય પ્રદેશના મજૂરો (68%) ઉપરાંત શાહદાના મજૂરોએ સાથે મળીને 82% જેટલા મજૂરોએ 12 ક્લાક કામ કર્યું હતું. 14% એ આઠ ક્લાકથી વધુ પરંતુ 12 ક્લાક સુધી સુધી કામ કર્યું હોવાનું જણાવ્યું; જ્યારે 4% ઉત્તરદાતાઓ (તે બધા દાહોદના હતા) એ કહ્યું કે તેઓને 12 ક્લાકથી વધુ કામ કરવાની ફરજ પડી હતી. આચાર, સહદા, નંદુરબારમાં એક્ઝીડી દરમિયાન, વિચારધારા ફાઉન્ડેશન ખાતેના

વાગ્દે, જ્યારે તેઓ કામ સાથે થઈ જતા હતા, ત્યારે પુરુષો કાં તો લાકડા અથવા કરિયાણા લાવવા જતા અને મહિલાઓ ઘરેલું કામકાજ શરૂ કરી દેતી. ટીમો ગામની વસાહતની બહારની ગોચર જમીનમાં રહે છે, તેથી તેઓએ પીવા અને અન્ય હેતુઓ માટે, લાકડા, ખુલ્લામાં શૌચ માટે પાણી લાવવું પડે છે.

ટેબલ 29માં દર્શાવવામાં આવેલા આંકડા મજૂર ઉત્તરદાતાઓને મળેલું દૈનિક વેતન સૂચવે છે. એવું જાણવા મળ્યું કે 61% ઉત્તરદાતાઓએ રૂ. 200-250, જ્યારે 21% શ્રમિકોને રૂ 250 થી 300 મળ્યા. દાહોદના ખેતમજૂરો સાથેની વાતચીત એ શરૂ કરે છે કે એવા સમયે હતા જ્યારે તેઓને ઘઉં માટે પ્રતિદિન રૂ 300/ મળતા હતા, રૂ. - મગફળી માટે 400 અને કપાસના 20 કિલોના રૂ 100. કપાસની ચૂંટવાની પ્રક્રિયા માટે વધુ મજૂરીની માંગ થઈ હોવાના કિસ્સામાં જવાબ મળ્યો કે તેમને કપાસ ચૂંટવા માટે પ્રતિ કિવન્ટલ રૂ. 500/- મળ્યા છે. બદવાની અને દાહોદના

Figure 7: No. of Hours Spent working by the Casual Worker

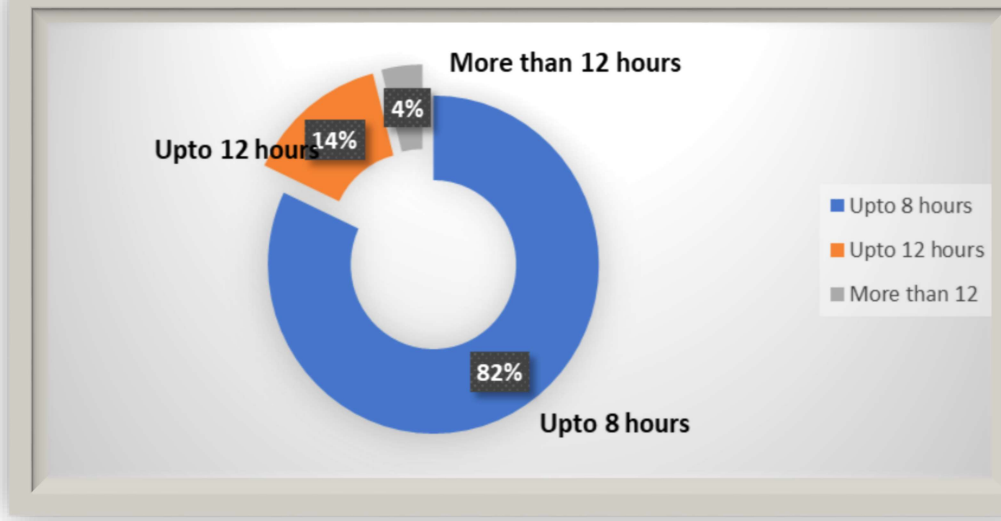
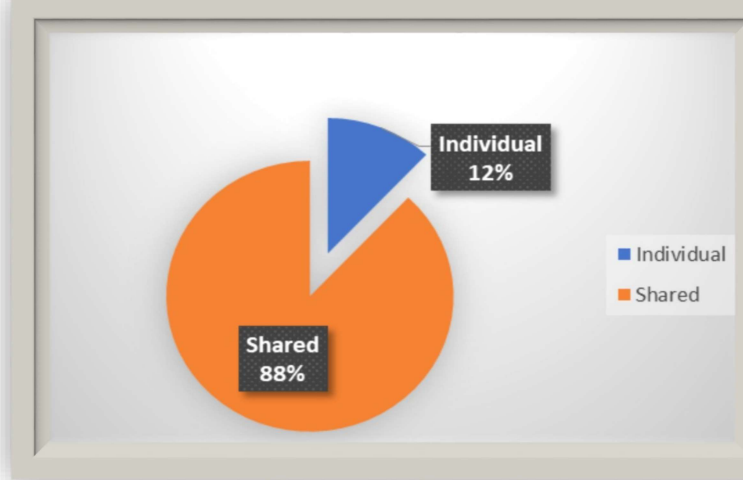

Table 29: Wages Received by the Respondents	
Wages Received (Rs.)	No of Respondents (Percentage)
150- 200	3
200-250	61
250-300	21
300-350	13.70
More than 350	2.3

Figure 8: Type of Accommodation Reported by the Casual Workers

વધુ દરરોજ 11-12 કલાક કામ કરે તો માત્ર 300 મળે.

વસવાટની સ્થિતિ: સ્થળાંતરના ટૂંકા ગાળાને લીધે, સામાન્ય ખેતી શ્રમિકો ગામની સીમાની બહાર સ્થાપિત શિબિરોમાં રહે છે. ચિત્રમાં દર્શાવ્યા મુજબ 88% છૂટક શ્રમિકો અલગ અલગ સ્થળે રહેતા હતા, જેમ કે ખુલ્લી વસાહતો. 12% શ્રમિકોએ જણાવ્યું કે છેલ્લી સીઝનમાં સ્થળાંતરની સ્થિતિ એવી હતી કે તેમની પાસે રહેવાની વ્યક્તિગત જગ્યા હતી.

અલબત્ત, વાતચીત અને શ્રમિકો સાથેની ચર્ચાથી જાણવા મળ્યું કે તેઓ ઘણીવાર ગામની વસાહતની બહાર ખુલ્લી જગ્યાઓ પર રહેતા હતા. આ આપમેળે પાણી, શૌચાલય, વીજળી અને લાકડા જેવી મૂળભૂત સુવિધાઓની અભાવ હતો. બધા શ્રમિકોએ જણાવ્યું કે તેઓ ગામમાં સામાન્ય નળમાંથી પીવાના પાણીની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે, જ્યારે અન્ય ઉપયોગ માટેનું પાણી ઘણીવાર દરજી મેળવવાં માર્ગ દ્વારા લાકડા માટે પણ એ વિગત

ગાળાના સ્થળાંતરના કારણે બાળકો, અને સગર્ભા સ્ત્રીઓ વતન જ રોકાઈ જાય છે. જો તે ગર્ભવતી હોય અથવા સ્તનપાન કરાવવા સ્ત્રીઓ હોય તો પાણી તેઓ કામના સ્થળે હોય ત્યારે દિવસ દરમિયાન આખા ખેતરમાં કામ કરતી હોય છે અને એ.એસ.એ. અને એ.એન.એમ. કાર્યકરો ભાગ્યે જ ગામની સીમાની બહાર મુલાકાત લે છે. ઉપરાંત, બાળકોની સંભાળ રાખવામાં લાકડા કલાકોની મહેનત કરવી તે કાર્ય ખૂબ જ મુશ્કેલ બની જાય છે.

જો કે ઈજા અથવા માંદગીના કિસ્સામાં શ્રમિકો તબીબી સેવાઓ મેળવી હતી, જોકે 88% શ્રમિકોએ ખાન ખાનગી ડોક્ટર અથવા દવાખાનાની મુલાકાત લીધી હોવાનો કોઈ જવાબ જ્યારે 18 જણાએ તેઓ સરકારી દવાખાનાની મુલાકાત લીધી હતી. એક કાર્યકર્તાએ જણાવ્યું કે જો સરકારી દવાખાનું

અથવા માંદગીની સ્થિતિમાં, જમીનના માલિક અથવા ઠેકેદાર છૂટક ખેતમજૂરોને સડાય પૂરી પાડે છે. જોકે 44% લોકોએ જણાવ્યું છે કે તેઓએ ઈજા કે બીમારીની જાતે જ સંભાળ લેવી પડે છે.

કામ અંગેની ધારણા: સર્વે દરમિયાન જૂથ ચર્ચા અને વાતચીત કરતી વખતે અન્ય આજીવિકાને બદલે શ્રમિકોએ છૂટક કામદાર તરીકે કેમ કામ કરવાનું પસંદ કર્યું હતું તે વિશે પૂછપરછ કરવામાં આવી ત્યારે, શ્રમિકોએ જણાવ્યું કે ભાગખેતીની સરખામણીમાં આજીવિકા વિકલ્પ તરીકે ખેત મજૂરી પ્રમાણમાં ઓછી જોખમી છે અને તેઓ ઘરે પરત ફરી શકે છે. સંજેલી, ફતેહપુરા, બોડેલી અને છોટા ઉદેપુરમાં શ્રમિકોનું કહેવું હતું કે તેઓ દૈનિક વેતન પર કામ કરતા હોવાથી તેમને વેતન મેળવવાની ખાતરી રહે છે. દરેક સીઝનના અંતે તેમને તેમનું વળતર મળી જાય છે, જ્યારે ભાગિયાઓને તેમનો હિસાબ મેળવવા માટે માટે આખું વર્ષ રાહ જોવી પડે છે. 95% ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેઓને વેતન ચૂકવવાના કોઈ ઉદાહરણ જોયા નથી.

ભાગિયા ઉપરાંત, બોડેલીના કમલાબેને જણાવ્યું હતું કે તેઓ મોટાભાગે ભાગિયાના પરિવારના સભ્યો, ખાસ કરીને મહિલાઓ વિરુદ્ધ હિંસાના કિસ્સાઓ સામે આવે છે. કમલાબેને જણાવ્યું હતું કે, વ્યવસ્થાને કારણે પરિવાર ખેડૂતની દયા પર રહેતો. ઘણી વાર તેઓ ઘણા બધા અતિરેક અને હિંસાનો ભોગ બને છે. આગળ એક ટીમ તરીકે કામ કરતા મજૂરોની એકમાત્ર સંખ્યા, જમીનના માલિકો શ્રમિકોને દાદાગીરી કે હિંસા માટે દોરવાનો પ્રયાસ કરતા નથી. ભાગિયા શ્રમિકોમાં સામાન્ય ઘટના હોવા છતાં

Table 30: Violent Incidents Reported by the Respondents

Kind of Violence Faced	No. of Respondents
None faced	151
Verbal abuse	49
Pressurised to work and verbal abuse	3
Physical abuse	1
	206

કરતા નથી. જોકે, કમલાબેને જણાવ્યું હતું કે ભાગિયા જેટલી હિંસાનો સામનો કરવો પડ્યો ન હોવા છતાં, ખેતમજૂરોને પણ વખતોવખત હિંસાના દાખલાઓનો સામનો કરવો પડે છે. ડેટા એકત્રિત અને ટેબલ 30 માં સૂચવવામાં આવ્યું છે કે જ્યારે 74% શ્રમિકોએ હિંસાની કોઈ ઘટના નોંધાવી નથી, 53 શ્રમિકોના ઉત્તરદાતાઓએ એવી ઘટનાઓની જાણ કરી હતી કે જ્યાં ખેડુતોએ હિંસા લીધી છે. મજૂરોએ મૌખિક દુર્વ્યવહાર / જાતિ આધારિત સ્વર્સની ઘટનાઓ સાથે લાંબી કલાકો સુધી કામ કરવાના દબાણની જાણ કરી, જે એક ત્વરિત શારીરિક શોષણ છે. તેમ છતાં, ખેત માજૂરીની રચનાએ મજૂરોને કાં તો બીજા ગામમાં સ્થળાંતર કરીને અથવા હિંમતનો પ્રતિકાર કરીને ટીમને મજૂરોની સંખ્યાને કારણે પ્રતિકાર કરવાની મંજૂરી આપી હતી, કારણ કે ખેડુતો દ્વારા હિંસા સામે અવરોધક તરીકે કામ કરવામાં આવ્યું હતું.

પ્રકરણ 7

સમાપન સાર

આ અભ્યાસનાં તારણો એ વાતનું સૂચક છે કે ખેતીના હેતુથી ગ્રામીણ સ્થળાંતર કેવી રીતે વાસ્તવિકતા બની રહ્યું છે. આદિજાતિ સમુદાયોના શ્રમિકો વિવિધ સામાજિક અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં એકરૂપ થઈને કામ કરે છે. ગુજરાતનાં ખેતરો સ્થળાંતરિત આદિવાસી સમુદાયોના જીવનનિર્વાહ માટેના અભિન્ન ભાગ બની ગયાં છે. અપૂરતી જમીન ધારણા, સંસાધનોની પ્રાપ્યતા, હવામાન પરિવર્તન, વૈકલ્પિક અને સ્થિર આજીવિકાનો અભાવ અને તકનીકી કુશળતાનો અભાવ જેવાં પરિબલોએ એકસાથે એવી સ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું છે જે નાના અને સીમાંત શ્રમિકને પ્રેરિત કરે છે. ખેડુતો ગુજરાતના વિશાળ અંતરિયાળ વિસ્તારમાં મોસમી સ્થળાંતર કરે છે. દાયકાઓથી આ આદિજાતિ સ્થળાંતર મજૂરો ગુજરાતના વિવિધ પ્રાંત- મધ્ય ગુજરાત, ઉત્તર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં

તેવા ક્ષેત્રોમાં કેન્દ્રિત હોવાનું જોવા મળ્યું છે, જ્યારે. અંતરિયાળ

ઔદ્યોગિક અને વ્યવસાયિક ક્ષેત્રમાં કામ મળ્યું છે. રાજ્ય. આ ઉપરાંત વિકાસે શહેરી વિસ્તારો ઊભા કર્યા છે જ્યાં ઘણી

ક્ષેત્રોમાં રોજગારી આપી શકે છે. આમ, પ્રાદેશિક નીતિઓ જેણે રાજ્યોના અમુક વિસ્તારોમાં માત્ર તકો ઊભી કરવાનું કેન્દ્રિત કર્યું

જરૂરિયાત મુજબ જમીન માલિક વર્ગ માટે એક સંભાવના ઊભી કરી. આ ઉત્પાદનના સહભાગીઓ અને તેમના સગપણના નેટવર્ક દ્વારા કરવામાં આવ્યું છે જે કૃષિ મજૂરોની અવિરત પુરવઠાની ખાતરી કરવા માટે ઉત્પ્રેરક તરીકે કાર્ય કરે છે. સ્થળાંતર મજૂરો ઓછા વેતન માટે લાંબા કલાકો સુધી કામ કરવા તૈયાર હતા. જમીનમાલિક સ્થાનિક મજૂરોને પ્રમાણમાં સસ્તા, શિસ્ત અને સુસંગત સ્થળાંતર કરનારા મજૂરો સાથે બદલી શકશે - જે રૂ. 200-250માં કામ કરે છે, જ્યારે સ્થાનિક મજૂર રૂ. 500 થી રૂ. 600 માગે છે. (જેમ કે જૂનાગઢ, રાજકોટ અને અમરેલી જિલ્લાઓમાં આ પ્રકારના અહેવાલ પ્રાપ્ત થયા છે).

ઉપરાંત, અભ્યાસનાં તારણો એ નિર્બળતાઓને દર્શાવે છે જે ખેતમજૂરોની સ્થળાંતરિત સ્થિતિની સાથે સ્વાભાવિક રીતે સુનિશ્ચિત કરે છે કે સ્થળાંતર કામદાર હંમેશાં એકલતા, પરાયું અને પારકી જમીનમાં સંવેદનશીલ રહે છે. આવી સ્થિતિને તેને તરીકે જાણવું જોઈએ છે કે સ્થળાંતરિત

અથવા સમાધાન માટે કોઈ અવકાશ રહેતો નથી. વિગતવાર ધરગથ્થુ કામગીરીમાં જ્યાં ગણતરી કરનારાઓએ ઉત્પાદન વહેંચણી કરનારાને મળેલા વળતરનો અંદાજ કાઢવાનો પ્રયત્ન કર્યો - ટીમોને હંમેશાં એવા જવાબો મળ્યા કે તે જમીન માલિક છે જેમણે હિસાબ જાળવ્યાં અને સમાધાન કરવા બહુવિધ ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું કે તેમને જમીનમાલિકની ચોપડે રાખવા પર આધાર રાખે છે અને જમીન માલિક દ્વારા તેમને આપવામાં આવેલા ભાગ સ્વીકાર કરે છે.

એકને પૂછવામાં આવ્યું કે ઉત્પાદનમાં ભાગ લેનાર ખેડુતો જવાબદાર ગણાય કે કેમ? તેના જવાબમાં ધરગથ્થુ ઉત્તરદાતાઓએ કહ્યું હતું કે ખેતમજૂરો પાસે ખેડુતો સાથે બદલો લેવાની કોઈ તક નથી, કારણ કે (ક) ખેડુતની રાજકીય અને સામાજિક-આર્થિક સ્થિતિ અને (ખ) પોતાના અર્થ સ્થાનિક સમુદાયનો ટેકાનો અભાવ.

મળી હોવાનું ઉત્તરદાતાઓએ જણાવ્યું હતું. દુર્વ્યવહાર અને હિંસાના કેસોમાં મજૂરો જમીન માલિકોની રાજકીય વગથી વકેફ હોવાથી કાયદેસર પ્રક્રિયાને બદલે તે સ્થાનેથી ભાગવાનું પસંદ કરે છે.

બીજું, સામાન્ય રીતે ખેતમજૂરો દ્વારા અનુભવાયેલી એકલતા અને પરાક્રાંતિ, અને ખાસ કરીને ભાગિયાએ પણ તેમને ગેરલાભની સ્થિતિમાં મુકી દીધા છે. ખેતમજૂરો - ઉપજ-ભાગીદારો અને છૂટક મજૂરો બંને મુકામ ગામમાં સમાધાનથી દૂર રહેતા હતા. ઉપજ-ભાગીદારો ખેતરમાં રોકાવાના હતા, ત્યારે સામાન્ય મજૂરોના છાવણીઓ મોટાભાગે ગામની પરિઘની બહાર ચરાર્થી જમીનમાં ફેરવવામાં આવતા હતા. મજૂરોને તેમના જેવા રાજકીય અર્થતંત્રના નીચલા અવશેષો પર રહેલા સ્થાનિક મજૂરો અથવા સમુદાયો સાથે જોડાવાની કોઈ તક મળી ન હતી. વળી, જમીન ઉતરતા સમયે હંમેશાં ખાતરી આપી હતી કે સ્થળાંતર મજૂરોને

વિકસિત અને વધુ

સારી રીતે સંપન્ન થયેલા ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરે છે - તેમના પોતાના ગામોમાં અસ્પષ્ટ વંચિતતા માટે. આવી વાટાઘાટો ઘણીવાર ઉપજ-વહેંચણી કરનારાઓ માટે આશ્રિત જમીન માલિકોની તીવ્ર દુર્ગંધને દુર્ગંધ આપતી હતી - જેમને તેઓએ જોયું હતું કે તેઓ તેમની જમીન પર કામ કરીને લાખોની કમાણી કરી રહ્યા છે. શ્રમિકો અને જમીનમાલિકો સાથેની વાતચીત ઘણીવાર જમીન માલિકો અને સ્થળાંતર કરનાર ખેતમજૂરો વચ્ચેની ગતિશીલતામાં તીવ્ર અસમાનતાને દૂર કરે છે. ગોંડલના ભોજપરાના જમીનમાલિકો સાથે જૂથ ચર્ચા દરમિયાન, જમીનના માલિકોએ ઉપજ-ભાગીદારો અને ખેતમજૂરો વિશેની વાત કરી હતી. આ જૂથ સૌરાષ્ટ્રની ફળદ્રુપ જમીનના ફળ મેળવવા માટે ગોંડલમાં કેવી રીતે આવે છે અને ઊંચા વળતર સાથે પાછા ફર્યા છે જેનો ઉપયોગ તેમના મકાન અને તેમના સંપત્તિ પાયોને મૂળ ગામોમાં પાછા લાવવા માટે કરવામાં આવતા હતા. ભાગિયાઓ અને ખેત મજૂરોએ મોટી

ખેતમજૂરો સાથે વાતચીત કરવાની અને મળવાની તક પણ મળી હતી. જવાબ આપનાર - રામજીભાઈએ કહ્યું કે સ્થાનાંતરિત શ્રમિકો પ્રત્યે સ્થાનિક સમુદાયે દુશ્મનાવટ રાખી હતી. તેમના કારણે જ, રામજીભાઈએ કહ્યું કે જમીનના માલિકો સ્થળાંતર શ્રમિકોને પસંદ કરે છે કારણ કે તેઓ કોઈ પણ પ્રતિકાર વિના લાંબા સમય સુધી ઓછા દૈનિક વેતન માટે કામ કરવા ઈચ્છુક છે.

સ્થળાંતરમાં સઘન માહિતી એકત્ર કરવાની કવાયત હાથ ધરવી શક્ય ન હોવાથી, ટીમે સ્થળાંતર કરેલા ખેતમજૂરો અને સ્થળાંતરની મુકામની સ્થિતિમાં સ્થાનિક સમુદાયોની સમજને સમજવા જૂથ ચર્ચાઓ અને માર્ગદર્શિત વાર્તાલાપ પર આધાર રાખ્યો હતો. માળીયા, અમરેલી, જુનાગઢ અને રાજકોટમાં આયોજિત જૂથ ચર્ચામાં રાજકીય અર્થવ્યવસ્થાના કામકાજના સ્થળોએ કામ કરતા લોકોની સ્થિતિ અને તેમની સ્થિતિની ઊંડી સમજ આપવામાં આવી હતી. આ ચર્ચાઓએ સામાજિક પરિમાણોના દોરા પાડ્યા હતા જેણે ભાગ-ખેતી પ્રણાલી દ્વારા આદિવાસી વસ્તીને માર્જિન પર કાયમ રાખી છે. ઐતિહાસિક રીતે સામાજિક અને આર્થિક ફેબ્રિકના માર્જિન પર રાખવામાં આવેલા વેતન શેરકોપર્સ અને છૂટક શ્રમિકો, વધુ નહીં તો, સમાન માર્જિનલાઈઝેશનનો અનુભવ કરતા રહે છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાઓ સ્પષ્ટ રીતે વર્ણવે છે કે ભાગ-ખેતીની પ્રથા સત્તાના સંબંધોમાં કેવી રીતે આગળ વધી રહી છે, ગુજરાતભરના ખેડુતોના ભૂમિ સમુદાયની તરફેણમાં ઝુકાવી છે; જેણે તમામ જોખમોના મકાનમાલિકને છૂટા કર્યા અને તેમને લાભ માટે પક્ષ બનાવ્યો. આ અસંતુલન ઘણીવાર ખેડુતોને ભાજીઓને ચાલાકી કરવા અને છેતરવા માટે પરવાનગી આપતું હતું, અને ભાગિયાઓએ ખેડુતોની ઈચ્છાને રાજીનામું આપ્યું હતું - તેમને સતત કૃષિ મજૂરો પર જુલમ કરવાનો અર્થ આપ્યો હતો. તે વાત પર ભાર મૂકવો યોગ્ય છે કે નવ-ઉદારવાદના શોપણકારી માર્ગોને ચાલુ રાખવા માટે દાયકાઓથી પૂર્ણ કરેલી પ્રક્રિયા અને પ્રણાલીને ભાગિયાઓને વધુ જટિલ અને અપ્રાપ્ય બનાવવામાં આવી છે; ત્યારબાદ કોણ હિસાબ જાળવવા અને પતાવટ કરવા માટેના ખેડુતો પર આધાર રાખે છે. તે સમજાયું કે આદિવાસી સ્થળાંતર કરનારા ખેતમજૂરો જેઓ પોતાના જાણાય છે તેમની સામે ભારે મતભેદ ઊભા કર્યા હતા.

• ખેડુતો દ્વારા ઊભા કરાયેલા પ્રદેશવાદને કારણે હાંસિયામાં

- ભાગિયા શ્રમિકોના કિસ્સામાં, સ્થળાંતરના સ્થળે પોતાના સમુદાયોના સમર્થનનો અભાવ
- વિવિધ અતિરેકના અંતે પ્રાપ્ત - લાંબા સમય અને કઠો પરિસ્થિતિઓ માટે કામ કરવાના દબાણથી લઈને, જાતે આધારિત ઉચ્ચારણ અને દુર્વ્યવહારનો શિકાર, અને જાતે સત્તામણી અને દુર્વ્યવહાર
- અવ્યવસ્થિત દ્વેષપૂર્ણ પરિસ્થિતિમાં જીવન અને રાજ પ્રાયોજિત સેવાઓ અને મૂળભૂત સુવિધાઓ મળવાનો અભાવ

કામગીરી અને પ્રશ્નાવલિ દ્વારા આવી પૂછપરછ હાથ ધરી શકાતી નથી, તેથી એક્ષ્જીડી, ઈન્ટરવ્યુ અને નિશ્ચિત વાતચીત જેવી ગુણાત્મક પદ્ધતિઓ દ્વારા ટીમને સમજવામાં મદદ કરી હતી કે શ્રમિકોને મજૂરીની પરિસ્થિતિ ચાલુ રહી છે. ઉત્તરદાતાઓએ આજીવિકાની અન્ય પસંદગી કરતા ભાગનખેતી પસંદ કરવાનાં બે કારણો ટાંક્યા -

સ્વાયતતાની ભાવના

કૃષિનું જ્ઞાન, અભ્યાસના વિષયો દ્વારા મેળવેલું

એકમાત્ર કૌશલ્ય

છોટા ઉદેપુરના બોડેલીમાં રાજીવ અને સુરેશ સાથેની

અને જમીન માલિક સાથે આર્થિક પ્રયત્નમાં ભાગીદાર બને છે. રાજીવે વિગતવાર જાણાવ્યું હતું કે આ શબ્દ કેવી રીતે સ્વાયતતાની ભાવનાને સમજાવતો હતો જે સંપૂર્ણ ભ્રામક હતો. જ્યારે ભાગિયાએ ઉપજના હિસ્સાના અપૂર્ણાંક વર્ષ દરમિયાન તમામ શ્રમજીવી પ્રવૃત્તિઓ કરી હતી - તે જમીન માલિકે આદિવાસી સ્થળાંતર કામદાર અને તેમના પરિવારોની મહેનતનું ફળ મેળવ્યું હતું. આ બંનેએ કહ્યું હતું કે શોષણકારી પદ્ધતિ દાયકાઓથી પૂર્ણ થઈ ગઈ હતી - જેમાં ભાગિયા ફક્ત ભાગીદાર તરીકે જ દેખાયા હતા - જ્યારે હકીકતમાં તેઓ માત્ર લાંબા ગાળાના કરારના ખેતમજૂરો હતા જે રોજિંદા કામ કરતા છૂટક

કવાકોના રોજિંદા વેતન માટે કામ કર્યું હતું, ભાગિયાઓ અને તેમના પરિવારના સભ્યો ચોવીસ કલાક કામ કરતા જોવા મળતા હતા. વળી, કૌટુંબિક સ્થળાંતરનો હંમેશાં અર્થ એ હતો કે બાળકો તેમના માતાપિતા સાથે ક્ષેત્રમાં કામ કરતા જોવા મળે છે. નવા માતાપિતા જેઓ તેમના બાળકોને શાળાઓમાં દાખલ કરી શકે છે, તેઓએ જણાવ્યું હતું કે શિક્ષણની ગુણવત્તા નિરાશાજનક છે. ભાગીદારીના આ રૂપક દ્વારા, જમીનના માલિકો ઘણીવાર તેનો ઉપયોગ જોખમો અને જવાબદારીઓની બંધી જવાબદારીને ભાગખેતીમાં સ્થાનાંતરિત કરવા માટે કરતા હતા, જ્યારે ભાગિયાને મળેલું વળતર લાણીનો એક ભાગ રહ્યો. વળી, પાકની નિષ્ફળતાના કિસ્સા જો રાજ્ય દ્વારા કોઈ વળતરની જાહેરાત કરવામાં આવે તો - તે ઘણીવાર જમીન માલિક પાસે જતું હતું અને ભાગ્યે જ વળતર આપ્યું હતું.

સુરેશ¹⁰ અને રાજીવે¹¹ કહ્યું કે ઘણી વખત હવામાન ભાગિયાઓને વિવિધ પ્રકારનો અતિરેક કરવા મજબૂર કરે છે. ક્યારેક આ 'ભાગીદારી' ની ખાતરી કરવા માટે કરવામાં આવ્યું હતું કે, ભાગિયા જે રજા ન હોય અથવા રજા વિના ખેતરમાં 15 -18 કલાકથી વધુ સમય કામ કર્યું હોય. શિક્ષણનું સ્તર આ સ્થિતિ માટે ઘણું અંશે જવાબદાર છે.¹³

ભાગ-ખેતીની પ્રથામાં લાલચ છે કે ભાગિયા પોતે જ એક પ્રણાલીનો ભાગ બને છે અને તેના પોતાના સમુદાયના

ભાગિયાને જમીન માલિક વર્ગને સસ્તા વેતન પર ખેતમજૂરોનો પુરવઠો સુનિશ્ચિત કરવા રસ આપ્યો. ભાગિયા મકાન પરના મજૂરીને લગતા તમામ ખર્ચો સહન કરવા પડ્યા હતા - તેથી તેમના પોતાના ગામો અથવા આસપાસ શ્રમિકોને સોર્સિંગ આપીને મજૂરી ખર્ચ ઘટાડવાનું તેમણે હિતમાં હતું. આમ, આદિજાતિ સ્થળાંતર શ્રમિકોને એક નવું અને સુસંગત વસ્તીથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે જે ઓછા વેતન પર લાંબી કલાકો સુધી કામ કરવા તૈયાર હોય છે. કામની સ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરતી વખતે, ખેત મજૂરોએ ચર્ચા કરી હતી કે તેમણે ઘણીવાર એવા કિસ્સાઓનો સામનો કરી ચૂક્યા છે કે જ્યાં જમીન માલિકે દબાણ કર્યું હતું કે તેઓ લાંબા સમય સુધી કામ કરે અને કામ માટે તેમને વેતન ચૂકવે.

પરકોર્મ¹³ કૃષ્ણ, ફરીથી, સંબંધીઓનું નેટવર્ક શોધવા એક સાધન બની જાય છે જેનો ઉપયોગ જમીનના માલિકો તેમની જમીન પર કામ કરવા માટે સસ્તા, નમ્ર અને આર્થિક ખેતમજૂરો માટે કરી શકે છે.

ખેતમજૂર માટે ખર્ચાયેલા મહિનાઓથી શ્રમિકો મળેલા વળતરના વિશ્લેષણથી, અગાઉના પ્રકરણની ચર્ચા વાચકને યાદ આવશે કે બે જવાબોને બાકાત રાખીને, બાકી ભાગખેતી શ્રમિકો અને તેમના પરિવારો સ્પષ્ટપણે લઘુત્તમ કર ઘણી ઓછી કમાણી કરી રહ્યા હતા. કૃષિ દૈનિક વેતન એટલે કે રૂ. 178 ગુજરાત રાજ્યમાં લાગુ આઠ કલાક માટે - જે દેશ

તારણોમાં એવું પાણુ બહાર આવ્યું છે કે છૂટક શ્રમિકો જેઓ 12 કલાક સુધીના વેતન માટે રૂ .250- 300 મેળવતા હતા જે આશરે રૂ. આઠ કલાક કામ કરવા માટે 167 મળે જે કૃષિ કાર્ય માટે નિર્ધારિત લઘુત્તમ વેતનથી ઓછું ગણાય.

આમ, જેમ જેમ અભ્યાસના તારણોએ સ્થાપિત કર્યું છે કે આદિવાસી સ્થળાંતર કરનાર ખેતમજૂરો વિવિધ પ્રકારના હિંસાના પરિણામ રૂપે મળ્યા હતા- શારીરિક દુર્વ્યવહાર, મૌખિક દુર્વ્યવહાર, જાતીય શોષણ, અને આર્થિક દુર્વ્યવહાર ઉપરાંત તેમના અયોગ્ય ઉલ્લંઘન અધિકાર અને હકદાર શ્રમિકો.

જો કોઈ ખેતમજૂરોને લગતા કાયદાઓ જોવાની કોશિશ કરે છે, તો કોઈએ શોધી કાઢ્યું છે કે આવા શ્રમિકોએ તેમના માટે કોઈ સમર્પિત કાયદાકીય માળખું નથી જે આદિવાસી સ્થળાંતર કરનાર ખેતમજૂરોના કાયદાકીય જોગવાઈઓ અને હકદારને વ્યાખ્યાયિત કરે. જો કે ત્યાં વિવિધ કાયદા/પાસાઓના ભાગ છે જે અમારા અભ્યાસના વિષયોને સંબંધિત છે:

ન્યૂનતમ વેતન અધિનિયમ, 1948 - અમુક રોજગારમાં વેતનના લઘુત્તમ દર નક્કી કરવા માટેની

આંતર-રાજ્ય સ્થળાંતર કરનાર કર્મચારી (રોજગાર અને સેવાની શરતોનું નિયમન) અધિનિયમ, 1979 - આંતરરાષ્ટ્રીય રાજ્યના સ્થળાંતર મજૂરોના રોજગારને નિયંત્રિત કરવા માટે અને તેમની સેવાની શરતો અને તેની સાથે જોડાયેલી બાબતો માટે એક કાયદો (ફક્ત તે માટે લાગુ) આંતર કૃષિ સ્થળાંતર કરનારા ખેતમજૂરો).

બોન્ડેડ લેબર સિસ્ટમ (એબોલિશન) એક્ટ, 1976- લોકોના નબળા વર્ગના આર્થિક અને શારીરિક શોષણને રોકવા અને તેનાથી સંબંધિત અથવા આકસ્મિક બાબતો માટે બંધાયેલા મજૂર પ્રણાલીના નાબૂદની જોગવાઈ માટેનો કાયદો.

- અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અન્યાયાર નિવારણ) સુધારો અધિનિયમ, ૨૦૧૦:: કાર્યવાહીને ગુના તરીકે ગણવામાં આવશે - આ કાયદામાં એસસી અથવા એસટી વિરુદ્ધ કાર્યવાહી (બિન એસસી અને એસટી દ્વારા) ની અપરાધ તરીકે ગણવામાં આવે છે. સુધારો અધિનિયમ કેટલીક અસ્તિત્વમાં છે તે

કેટેગરીને ગુના તરીકે ગણવામાં આવે છે.

આ કાયદા હેઠળ ઉમેરવામાં આવેલા ગુનાઓમાં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે: (એ) કૂટવેરથી માળા પહેરીને, (બી) માનવ અથવા પ્રાણીના શબને નિકાલ અથવા લઈ જવાની ફરજ પાડવી, અથવા મેન્યુઅલ સ્કેવેજિંગ કરવું, (સી) જાહેરમાં જાતિના નામથી એસસી અથવા એસટીને દુરુપયોગ કરવો, (ડી) એસસી અથવા એસટી સામેની અનિચ્છાની લાગણીઓને પ્રોત્સાહન આપવાનો પ્રયાસ કરવો અથવા કોઈ પણ મૃત વ્યક્તિનું માન-સન્માન કરવામાં આવવું, અને (ઈ) સામાજિક અથવા આર્થિક બહિષ્કાર લાદવા અથવા ધમકી આપવી.

2. એસસી અથવા એસટી મહિલા પર હુમલો અથવા જાતીય શોષણ એ એક્ટ હેઠળ ગુનો છે - એમેન્ડમેન્ટ એક્ટ ઉમેરે છે કે: (ક) કોઈ એસસી અથવા એસટી મહિલાને જાતીય રીતે તેની સંમતિ વિના સ્પર્શ કરવો, અથવા (બી) શબ્દો, કૃત્યનો ઉપયોગ કરીને અથવા જાતીય પ્રકૃતિના હાવભાવ, અથવા (સી) કોઈ એસસી અથવા એસટી મહિલાઓને મંદિરમાં દેવદાસી તરીકે સમર્પિત કરવું, અથવા આ પ્રકારની કોઈ પણ પ્રથાને પણ ગુનો માનવામાં આવશે. સંમતિ મૌખિક અથવા બિન-મૌખિક સંચાર દ્વારા સ્વૈચ્છિક કરાર તરીકે વ્યાખ્યાયિત કરવામાં આવી છે.

- છેતરપિંડી
- હરવા-ફરવા પર પ્રતિબંધ
- અલગતા
- શારીરિક અને જાતીય હિંસા
- ધાકધમકી અને બળજબરી
- વેતન અટકાવવું
- દેવાંનું બંધન
- અપમાનજનક કામ અને રહેવાની પરિસ્થિતિઓ
- વધુ પડતો ઓવરટાઈમ

તમને ખ્યાલ આવશે કે એક સૂચકાંકને બાકાત રાખી (ઓળખ દસ્તાવેજોને અટકાવી રાખવા) બધાં સૂચકાંકો ભાગખે મજૂરો માટે પણ સાચા છે. જ્યારે ખેત-મજૂરના કિસ્સામાં નીચે સૂચકાંકોનું ઉલ્લંઘન કરાયું હોવાનું જાણવા મળે છે.

- નબળાઈનો દુરુપયોગ
- છેતરપિંડી
- હરવા-ફરવા પર પ્રતિબંધ
- ઓ અલગતા
- શારીરિક અને જાતીય હિંસા

ઉપરોક્ત વિશ્લેષણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે કે કેવી રીતે 21મી સદીની ઉત્પાદનલક્ષી મૂડીવાદી સ્થિતિમાં બંધક બનાવવાના મુખ્ય ઉદાહરણ તરીકે, ખેતી અને ખેતમજૂરોની સિસ્ટમ છે. સામંતવાદી સમયમાં બંધન દેવું અથવા રૂઢિગત પ્રથાઓ દ્વારા તેમના માલિક માટે કામદારની લાંબા ગાળાની બંધન દ્વારા ચિહ્નિત થયેલા છે. નિયો બંધનમાં, જો કે ત્યાં એક પણ માસ્ટર નથી. પરંતુ કામદાર બંધાયેલી પરિસ્થિતિમાં દેવાના બોજ હેઠળ કામ કરવાનું ચાલુ રાખે છે.

પશ્ચિમ ભારતમાં ખેતમજૂરો માટે સપોર્ટ જૂથ બનાવવું

અભ્યાસના તારણોને આધારે એક મંચ બનાવવાની નિર્ણાયક જરૂરિયાત ઉત્પન્ન કરે છે જ્યાં કામના સ્થળે જ્યારે મુશ્કેલીઓ આવે ત્યારે મજૂરો પહોંચી શકે. ભાગ-ખેતીની પ્રથા સાથે છૂટક કૃષિ કાર્ય પણ મજૂર કાયદાની સંપૂર્ણ અભાવ જ નહીં પરંતુ માનવાધિકારનો ખૂબ જ ઉલ્લંઘન થાય તેવા દાખલાઓનો પણ આધાર છે. સપોર્ટ નેટવર્કની રચના જે મજૂરોને મજૂરોને મળતા એકાંત અને અલ્યાકરણ, અધિકાર અને અધિકારની અસ્વીકાર, તેમના વેતન અને તેમના માનવ અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરવામાં મદદ કરશે. સપોર્ટ નેટવર્ક એ પ્રેક્ટિસની અતિરેકનો સામનો કરવાનો એક માર્ગ છે.

આ માટે પાયાના સંગઠનોએ સીએલઆરએ સાથે મળીને ગુજરાત, મધ્યપ્રદેશ અને મહારાષ્ટ્રના ત્રણ રાજ્યોમાં મૂળ સ્થાનનાં ક્ષેત્રો તેમજ સ્થળાંતરનાં લક્ષ્યસ્થાનના મૂળ જૂથો સાથે એક મંચ બનાવ્યો છે. જ્યારે સંશોધન ટીમના સભ્યો મળ્યા અને ચર્ચાઓ, વાતચીતમાં રોકાયેલા - ત્યારે ઉત્તરદાતાઓ, તેમના પરિવારના સભ્યો, સંબંધીઓએ ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રમાં ખેતમજૂર તરીકે કામ કરવા સ્થળાંતર કરનારા મજૂરોની અગ્નિપરીક્ષાની વિગતવાર વિગતો આપી ત્યારે આવા મંચની જરૂરિયાત ઊભી થઈ. ટીમમાં અસંખ્ય કેસોનો સામનો કરવો પડ્યો હતો જ્યાં મકાનમાલિકોએ યોગ્ય સમાધાન નકારી દીધું હતું, જેના પગલે વેતનની ચૂકવણી ન કરવામાં આવતી હતી, મજૂરો પર થતા સંઘર્ષ અને હિંસાના દાખલા, મજૂરોને સતત અત્યાચાર કરવામાં આવતા હતા.

સુરતમાં મજૂર અધિકાર મંચની ટીમને એક ટ્રાવેલ

કરવામાં આવી હતી કે મકાનમાલિકે મજૂરોને કામની જગ્યાથી ભાગી જવાની ધમકી આપી હતી અને બાકી રકમ ચૂકવવાનો ઈનકાર કરી દીધો હતો કુલ રૂ. 1,60,000 મજૂરોને. કૃષિ સ્થળાંતર કરનાર મજૂરની પરિસ્થિતિ સંવેદનશીલ હતી, અને સ્થળાંતરના લક્ષ્યસ્થાનની સામાજિક-આર્થિક પરિસ્થિતિને કારણે મજૂરોને પ્રતિકૂળ સ્થિતિમાં મૂકવામાં આવ્યા હતા અને તેથી તેમની લાચારીની સ્થિતિમાં વધારો થયો હતો. સપોર્ટ જૂથ તુરંત જ જુનાગ ઓફની સૌરાષ્ટ્ર દલિત સંગઠન ભાગીદાર સંસ્થા. પ્રતિનિધિઓએ તુરંત જ જમીન માલિકનો સંપર્ક સાધ્યો અને સુનિશ્ચિત કર્યું કે કેસ ઉકેલાઈ ગયો છે અને મજૂરો તેમના બાકી લેણાં મેળવવામાં સક્ષમ છે. જો કે, ઘણા લોકોમાં આ એક કેસ છે જે મજૂરોના અગ્નિપરીક્ષાને રજૂ કરે છે. જ્યારે અભ્યાસ શરૂ થયો તે સમયથી વિવિધ સંશોધન ટીમો અને ભાગીદાર સંસ્થાઓ દ્વારા મજૂરોને પડતી મુશ્કેલીઓ સંબંધિત માહિતી મળી છે. શ્રમિકો દ્વારા પ્રસ્તુત અને અવાજની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને, મૂળ સ્થાન વિસ્તારોમાં ભાગીદારોએ ડિસેમ્બર 2020ના મહિનામાં સ્થળાંતર સ્થળની મુલાકાત લીધી હતી અને વેતનની ચૂકવણી ન કરવાના સાત વધુ કિસ્સાઓમાં કામ કર્યું હતું.

જે સપોર્ટ જૂથ આકાર લઈ રહ્યું છે તે પહેલાથી જ સ્થળાંતર સ્થળની મુલાકાત લઈ ચૂક્યું છે, જ્યાં મૂળ સ્થાનની સંસ્થાઓના ભાગીદારોએ જુનાગઢની મુલાકાત લીધી હતી - આદિવાસી અંતરિયાળ વિસ્તારના ઘણા સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરો માટે સ્થળાંતરનું એક લોકપ્રિય સ્થળ. આ ટીમ અમરેલી, જુનાગઢ અને જામનગર ગામોમાં ભાગિયાઓના ભાગની ચૂકવણીને લગતા વિવાદોના નવ કેસોનો ઉકેલ લાવવામાં સક્ષમ હતી.

મૂળ સ્થાન વિસ્તારોના પાયાના સંગઠનો અને કાર્યકરોના પ્રતિનિધિઓ દ્વારા બનાવવામાં આવેલા સમર્થન જૂથે એક યોજના બનાવી હતી જેમાં એક સાથે કામ કરવા અને સ્ત્રોત તેમજ કાર્યકરોના સ્થળ પર સંપર્ક સ્થાપિત કરવાનો સમાવેશ થાય છે, અને સંગઠનો જાહેર સભાઓની શ્રેણી યોજવાનું, જાગૃતિ અભિયાન હાથ ધરવા માંગે છે. અને ગાદી અને સપોર્ટ જૂથ બનાવવાના પ્રયત્નો કરો જે આદિવાસી સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરોના જીવનમાં અંધારાવાળી ટનલના અંતમાં થોડું પ્રકાશ પ્રદાન કરવા માટે એક અસ્પષ્ટ ચિત્ર દ્વારા કામ કરવાનું કામ કરશે.

ટેબલની યાદી

ટેબલ 1: સ્થળાંતર ક્ષેત્રના સ્થળો

ટેબલ 2: સ્થળાંતરનાં સ્થળ

ટેબલ 3: પ્રારંભિક સર્વેમાં મુલાકાત લીધેલા ગામોની સંખ્યા

ટેબલ 4: સ્થાનાંતરણના મૂળ સ્થાન અને સ્થળાંતરિત સ્થાનમાં સર્વે કરાયેલી વસ્તીનું વિવરણ
ટેબલ 5: સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છ ક્ષેત્રમાં વિસ્તરણ

ટેબલ 6: ભાગિયા મજૂરોના સ્થળાંતરનું મેપિંગ

ટેબલ 7: સર્વેક્ષણ કરેલા ગામોની સંખ્યા

ટેબલ 8: તમામ ગામમાં કરેલા સર્વેમાં રહેવાસીઓનું સામાજિક બંધારણ

ટેબલ 9: વિવિધ તાલુકામાંથી સ્થળાંતર કરેલા પરિવારોની ટકાવારી

ટેબલ 10: ગામમાંથી સ્થળાંતરના વર્ષો

ટેબલ 11: સ્થળાંતરિત ખેતમજૂરોમાં વયનું વિવરણ

ટેબલ 12: ખેતમજૂરના પરિવારોમાં શિક્ષણ

ટેબલ 13: ખેતમજૂરોની જમીન માલિકીનું વિવરણ

ટેબલ 14: ઉત્તરદાતાઓની સાથે પરિવારના સભ્યોની સંખ્યા

ટેબલ 15: સર્વેક્ષણ કરેલા પરિવારોનું ભૌગોલિક વિવરણ

ટેબલ 16: ભાગિયા તરીકે સમય વિતાવનાર ઉત્તરદાતા

ટેબલ 17: ભાગખેતી માટે સ્થળાંતરનો સમયગાળો

ટેબલ 18: સ્થળાંતર અને ભાગખેત મજૂર તરીકે કામ કરવાના નિર્ણય પાછળનાં કારણો

ટેબલ 19: કૃષિ ઋતુઓ અને સ્થળાંતરનું પ્રમાણ

ટેબલ 20: કામ શોધવા માટે પરિવારો દ્વારા અપનાવાતી ભરતી પદ્ધતિ

ટેબલ 21: મળેલી ઉપજના હિસ્સામાં તફાવત

ટેબલ 22: એડવાન્સ રકમનું વિવરણ

ટેબલ 23: ભાગિયાઓ દ્વારા કરવામાં આવતા વધારાના કાર્યો

ટેબલ 24: 2010માં ભાગિયાને મળેલાં દૈનિક વેતન

ટેબલ 27: જવાબદાતાએ કરેલા કામના દિવસો

ટેબલ 28: સ્થળાંતરની છેલ્લી સીઝનમાં કરેલા કામના પ્રકાર

ટેબલ 29: જવાબદાતાઓને મળેલું વેતન

ટેબલ 30: જવાબદાતાઓએ જણાવેલી હિંસક ઘટનાઓ

નકશાઓની યાદી

નકશા 1: પલાયન સ્ત્રોત ક્ષેત્રનું સ્થાન

નકશા 2: પલાયન ગંથવી ક્ષેત્રનો સ્થાન

નકશા 3: આદિવાસી પ્રવાસ કૃષિ ગ્રંથુરનો મૂળ ક્ષેત્ર

નકશા 4: મૂળથી ગાંધ્યા સુધીના ખેતરમાં મજદૂરોનો કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર

નકશા 5: સ્ત્રોતથી ગંતવ્ય સુધીના ખેતરોમાં ભાગિયા કાર્યક્ષેત્ર

છબીઓની યાદી

ચિત્ર 1: સ્થળાંતરની ઋતુ અનુસાર કામગીરીના વિભાજન વિગત

ચિત્ર 2: ઉત્તરદાતાઓ દ્વારા ભાગિયા તરીકે કામ શોધવા માટે ઉપયોગમાં લેવાતું નેટવર્ક

ચિત્ર 3: એડવાન્સ રકમ લેનાર જવાબદાતાઓની સંખ્યા

ચિત્ર 4: ગુજરાતમાં લઘુત્તમ કૃષિ વેતન સામે ભાગિયા મજૂરો દ્વારા દૈનિક વેતન

ચિત્ર 5: ભાગિયા માટેના આવાસના પ્રકાર

ચિત્ર 6: જવાબદાતાઓ દ્વારા કરવામાં આવેલી કામગીરી વિગતોનો ચાર્ટ

ચિત્ર 7: છૂટક શ્રમિકો દ્વારા વિતાવેલા કલાકોની સંખ્યા

ચિત્ર 8: છૂટક મજૂરોને મળેલી આવાસની સુવિધા

परिशिष्टो

પરિશિષ્ટ 1

સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી પર અભ્યાસ સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન દ્વારા એક અભ્યાસ

કૃષિ-મજૂર અભ્યાસ: ગામનું સમયપત્રક -1 (વીએસ -1)

આ વિભાગ થોડા ખેતમજૂરો સહિત ગામના લોકોના જૂથ સાથે ચર્ચા દ્વારા ભરવામાં આવશે. આ વિભાગનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે, ગામના સ્થળાંતર કરનારાઓની ભાગખેતી શ્રમિકો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરીને એકંદર માહિતી મેળવવી. આ મીટિંગ ઘરેલું મુલાકાત અને ઘરનાં સમયપત્રકનું અનુસરણ કરીને અનુસરે છે.

સર્વે કરનારનું નામ:

સર્વે કરનારનો સંપર્ક નંબર:

સ્થળાંતર સંબંધિત વિગતો:

આ વિભાગ ગામના સુચિત માહિતગાર અને વિદ્વાન લોકોની સલાહ સાથે ભરવાનો છે

1. ગામનું નામ / હેમ્લેટ: _____

2. પંચાયત: _____

3. અવરોધિત: _____

જિલ્લો:

એ. છોટા ઉદેપુર

બી. પંચમહાલ

સી. દાહોદ

ડી. નર્મદા

આઈ. ઝાબુઆ

જે. અલીરાજપુર

કે. બુરહાનપુર

એલ. ખંડવા

એમ. નંદુરબાર

ગામ / ગામડામાં કુલ પરિવારોની સંખ્યા:

6. જાતિની વિગતો

એ. એસ.સી.

બી. એસ.ટી.

સી. ઓબીસી

ડી. જનરલ

ઈ. અન્ય

7. સ્થળાંતર કરનારા ઘરની કુલ સંખ્યા

8. લોકો કેટલા સમયથી સ્થળાંતર કરી રહ્યા છે?

9. પ્રથમ સ્થળાંતર કરનારા પ્રથમ પરિવારો કોણ હતા?

10. શ્રમિકો કયા ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરે છે?

એ. ભાગિયા ખેતી / ઉપજ ભાગખેતી

બી. બાંધકામ ક્ષેત્ર

સી. ઈંટ-ભટ્ટા

ડી. ખેતમજૂર

બી. રાજકોટ

સી. સુરત

ડી. ગાંધીનગર

ઈ. જામનગર

એફ. સુરેન્દ્રનગર

જી. મોરબી

એચ. મહેસાણા

આઈ. ભરૂચ

જે. અહમદનગર

કે. ધુલે

એલ. ઓરંગાબાદ

એમ. અકોલા

એન. જલગાંવ

ઓ. નાસિક

પી. પુણે

ક્યુ. સોલાપુર

આર. કોલ્હાપુર

એસ. ખંડવા

ટી. ખારગોન

યુ. ઈન્દોર

વી. બદવાની)

વધારાની ટિપ્પણીઓ: _____

_____

_____

પરિશિષ્ટ 2

સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી પર અભ્યાસ સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન દ્વારા એક અભ્યાસ

કૃષિ-મજૂર અભ્યાસ: ગામનું અનુસૂચિ 2 (વી.એસ.-2)

આ ફોર્મનો ઉપયોગ વિલેજ શેડ્યુલ (વીએસ -1) ની સાથે થવાનો છે. આ ફોર્મનો ઉદ્દેશ ખેતમજૂર અથવા ભાગિયા ખેત કામદાર તરીકે સ્થળાંતર કરનારા શ્રમિકોની પાયાની માહિતીની નોંધણી કરવાનો છે.

1. ગામનું નામ: _____
2. કાર્યકરનું નામ: _____

3. કામદારના નંબર પર સંપર્ક કરો:

4. પિતાનું નામ: _____

5. પ્રતિવાદીનું કાર્ય પ્રકાર: _____

6. તાલુકાનું નામ (સ્થળાંતરનું લક્ષ્ય): _____

7. જિલ્લાનું નામ (સ્થળાંતરનું લક્ષ્ય): _____

પરિશિષ્ટ 3

સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી પર અભ્યાસ સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન દ્વારા એક અભ્યાસ

કૃષિ-મજૂર અભ્યાસ: ધરેલું પત્રક 1

શ્રમશક્તિ એપ્લિકેશન દ્વારા ભરવા

કાર્યકર પ્રોફાઇલ

વ્યક્તિગત વિગતો

1. સર્વે કરનારનું નામ
2. માહિતી એકત્ર કરવાની તારીખ
3. પ્રોજેક્ટનું નામ: આરએલએસ_ ભાગખેતી અભ્યાસ 2020

7. વર્ષોમાં ઉંમર

8. જન્મ તારીખ

9. લિંગ- પુરુષ / સ્ત્રી / અન્ય

10. ધર્મ

11. જાતિ

12. જાતિ વર્ગ - એસસી / એસટી / ઓબીસી / સામાન્ય

13. વૈવાહિક સ્થિતિ: એકલ / વિવાહિત / વિધવા / છૂટાછેડ

16. જિલ્લો (ડ્રોપ ડાઉન વિકલ્પો)	ડી. માધ્યમિક
17. અવરોધિત (ડ્રોપ ડાઉન વિકલ્પો)	ઈ. સ્નાતક
18. ગામ / ક્ષેત્ર	એફ. આઈ.ટી.આઈ.
19. સરનામું	ઓળખ દસ્તાવેજો
20. પિનકોડ	32. દસ્તાવેજનો પ્રકાર
21. પોલીસ સ્ટેશન	એ. આધાર કાર્ડ
સ્થળાંતર સ્થળનું સરનામું	બી. મતદાર આઈડી
22. મોબાઈલ નંબર	સી. ડ્રાઈવિંગ લાઈસન્સ
23. રાજ્ય (ડ્રોપ ડાઉન વિકલ્પો)	ડી. અન્ય
24. જિલ્લો (નીચે આવતા વિકલ્પો)	33. આઈડી નંબર
25. અવરોધિત (નીચે આવતા)	34. આઈડી સરનામું
26. ગામ / ક્ષેત્ર	એ. મૂળ સ્થાન
27. સ્થળાંતર સ્થળે આવાસ	બી. સ્થળાંતર સ્થળ
એ. વર્કસાઈટ માલિક દ્વારા પ્રદાન થયેલા છે	35. યુનિયન સભ્યપદ નંબર (જો કોઈ હોય તો)
બી. કામદાર શિબિર	36. સભ્યપદની તારીખ (જો લાગુ હોય તો)
સી. ભાડુ	37. ફોટોગ્રાફ અપલોડ કરો
ડી. ખુલ્લામાં	સંપત્તિ
ઈ. પોતાની હાઉસિંગ	38. એકરમાં જમીન
એફ. અન્ય	
જી. અનધિકૃત સમાધાનમાં	પરિવારના સભ્યોની વિગતો:.....
એચ. સરકારી રાત્રિનો આશ્રય	
આઈ. મુસાફરી	
28. સરનામું	
29. પિનકોડ	
30. પોલીસ સ્ટેશન	
શિક્ષણ વિગતો	
31. એકાંત વૈચારિક	

પરિશિષ્ટ 4

સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી પર અભ્યાસ સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન દ્વારા એક અભ્યાસ

કૃષિ-મજૂર અભ્યાસ: ઘરેલું સમયપત્રક 2 (એચએસ -2)

આ શેડ્યૂલ ભાગિયા અથવા ખેતમજૂર સાથે ચર્ચા દ્વારા ભરવાનું છે. આ સમયપત્રકને બે ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યો છે: એક વિભાગ ભાગખેતી કામ વિશે છે અને બીજો વિભાગ ખેતમજૂર વિશે છે જે કૃષિ મોસમના શિખર સમય દરમિયાન સ્થળાંતર કરે છે. આ સર્વેક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય કૃષિ કાર્ય વિશેની એકંદર માહિતી મેળવવાનો છે, ખાસ કરીને કાર્યસ્થળ પરની કામગીરીની પરિસ્થિતિઓ અને ઘટનાઓ પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. આ મુલાકાતમાં શ્રમશક્તિ એપ્લિકેશનમાં વ્યક્તિગત વિગતો ભર્યા પછી અનુસરવું જોઈએ.

સર્વેચરનું નામ:

1. મજૂરનું પૂર્ણ નામ:

2. મૂળ સ્થાનનું સરનામું (ગામનું નામ / તાલુકો / જિલ્લા / રાજ્ય):

3. મજૂરનું કાર્ય:

I. ભાગિયા

II. કૃષિ મજૂરી

વિભાગ 2: ભાગખેતી કાર્યની વિગતો (ભાગિયા)

આ વિભાગ કામની સ્થિતિ સંબંધિત ચોક્કસ વિગતો મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. કૃપા કરીને પાછલા વર્ષનો ડેટા દસ્તાવેજ કરો.

2.1 તમે કેટલા સમયથી ભાગિયા તરીકે કામ કરી રહ્યા છો? (વર્ષોમાં)

2.2 તમે ભાગિયા તરીકે કેમ કામ કરવાનું પસંદ કર્યું?

2.3 તમે ભાગખેતીમાં ઉપજ મેળવવા કેવી રીતે ગયા?

એ. સંબંધીઓ

બી. ટેકેદારો

સી. સાથી ગામ-પુરુષો

ડી. અન્ય

2.4 ઘરના સભ્યો કેટલા છે?

2.5 તમારા ઘરના કુટુંબના કેટલા સભ્યો તમારી સાથે સ્થળાંતર કરે છે?

2.6 તમારા ઘરનાં 14 વર્ષથી ઉપરના કેટલા સભ્યો તમારી સાથે સ્થળાંતર કરે છે?

2.7 શું તમે વર્તમાન સીઝન માટે કોઈ આગોતરા લીધા છે? નાં

2.8 જો હા, તો તમે લીધેલી એડવાન્સની રકમ શેર કરી શકો છો?

2.9 એડવાન્સ માંગવાના કારણો શું છે?

એ. લોન ભરપાઈ કરવા

બી. દૈનિક ઘરના ખર્ચ માટે

સી. સામાજિક કર્મકાંડ કરવા માટે (મૃત્યુ, જન્મ, લગ્ન, ધાર્મિક)

ડી. તબીબી ખર્ચ

ઈ. શિક્ષણ

એફ. મકાનનું સમારકામ અથવા મકાન

જી. પોતાની જમીન માટે કૃષિ સવલતો માટે

બી. કાગળ પર	1. પ્રથમ પાકનું નામ:
સી. ડાયરી જાળવી રાખવી	2. તમે જે ઉત્પાદન પર કામ કરવા માટે સંમત થયા હતા તેનો કેટલો હિસ્સો છે?
ડી. અન્ય (કૃપા કરીને સ્પષ્ટ કરો)	એ. 1/3
2.11 કુટુંબ કામ માટે ક્યારે પહોંચ્યા? (તારીખ ફોર્મેટ)	બી. 1/4
2.12 તમે કામ કરવા માટે કેટલી પાકની ઋતુઓ માટે સંમત થયા છો?	સી. 1/5
એ. ખરીફ (જુલાઈથી ઓક્ટોબર)	ડી. 1/6
બી. રવી (ઓક્ટોબરથી માર્ચ)	ઈ. અન્ય
સી. ઝેદ (માર્ચથી જૂન)	3. વાવેતર (એકરમાં):
ડી. અન્ય	4. કિવન્ટલમાં ઉત્પાદન:
2.13 તમે કેવા પાક કરો છો?	5. પાકના અવશેષોની આવક:
એ. કપાસ	6. બજાર મૂલ્ય:
બી. મગફળી	7. ભાગનો પ્રકાર પ્રાપ્ત થયો:
સી. શાકભાજી	8. ભાગ રોકડમાં પ્રાપ્ત થયો:
ડી. મસાવા (કોથમીર, હળદર)	9. જો વેતન મજૂરી કામ માટે લેવામાં આવે છે, તો આવા કુલ પુરુષ દિવસો?
ઈ. ફૂલો	10. વેતન દર (દરરોજ) ભાડે આપેલી કૃષિ મજૂરીને ચૂકવાય છે?
એફ. અન્ય	11. અન્ય કોઈ ખર્ચ જવાબદાર દ્વારા ચૂકવવામાં આવે છે?
2.14 ભાગ (એકરમાં) ઉપર જમીનના ધારાનું કદ શું છે?	12. તમે કૃષિ મજૂરી ઉપરાંત અન્ય કયા કાર્યો કરો છો?
2.15 તમને સાપ્તાહિક ભથ્થું કેટલું મળે છે?	એ. પ્રાણીઓ / બિલાડીઓને ટેન્ડર
2.16 તમે પેદાશોના વેચાણ દરમિયાન ખેડૂત / ખેડૂતની સાથે છો?	બી. ખેડૂત (મકાનમાલિક) માટે ઘરકામ
એ. હા	સી. પાણી લાવવું
બી. ના	ડી. અન્ય
સી. ક્યારેક	13. કામના છેલ્લા સમયગાળા દરમિયાન કુલ મુસાફરી ખર્ચ:
ડી. અન્ય	વિભાગ 4: બીજા પાક માટેની વિગતો
17 કુટુંબ ક્યારે ઘરે પાછો ગયું? _____ દિવસ, મહિનો, વર્ષનું બંધારણ	વિભાગ 5: ત્રીજા પાકની વિગતો
	વિભાગ 6: ચોથા પાક માટે વિગતો

1. જો તમને 5 વર્ષની બાળકો હોય, તો શું તેઓ આંગણવાડીમાં જાય છે?

એ. હા

બી. ના

સી. લાગુ નથી

2 શું બાળકો 3 વર્ષ અને ગર્ભવતી મહિલાઓને આંગણવાડીમાંથી કૂડ પેકેટ મળે છે?

એ. હા

બી. ના

સી. લાગુ નથી

3 શું સ્થાનાંતરણના સ્થળે 6-14 વર્ષનાં બાળકો શાળાએ જાય છે?

એ. હા

બી. ના

સી. લાગુ નથી

4 જો સગર્ભા સ્ત્રી હોય, તો શું કોઈ એએનએમ નિયમિતપણે ચેક અપ્સ (સ્થળાંતરના સ્થળે) માટે તેની મુલાકાત લે છે?

એ. હા

બી. ના

સી. લાગુ નથી

5 માંદગીના કિસ્સામાં, તમે અથવા તમારા પરિવારના સભ્યો ક્યાં સારવાર માટે આવે છે?

એ. સરકારી હોસ્પિટલ / દવાખાના

બી. ખાનગી હોસ્પિટલ / દવાખાના

સી. અન્ય (કૃપા કરીને સ્પષ્ટ કરો)

વિભાગ 9: કાર્યસ્થળ પર હિંસાનો સામનો કરવો પડ્યો હતો

આ વિભાગ કામ દરમિયાન ભાગિયા દ્વારા થતી હિંસાની શોધ

2 તમે કેવા પ્રકારની હિંસાનો સામનો કર્યો છે?

એ. મૌખિક દુર્વ્યવહાર / પજવણી

બી. શારીરિક દુર્વ્યવહાર

સી. માનસિક પજવણી

ડી. જાતીય શોષણ / પજવણી

ઈ. અન્ય

3 હિંસાની કોઈપણ ઘટના જે તમે શેર / રિપોર્ટ કરવા માંગો છો

4 શું તમે ક્યારેય કામના અંતે કોઈ ચૂકવણીનો સામનો કર્યો પડ્યો નથી?

એ. હા

બી. ના

5 અતિરિક્ત ટિપ્પણીઓ

વિભાગ 10 - કૃષિ-મજૂર વિગત

આ વિભાગ કૃષિ મજૂરીની કામગીરીની વિગતો મેળવવા પ્રયાસ કરે છે. ખેતમજૂર અથવા કુટુંબના સભ્યો સાથે ચર્ચા માહિતી ભરી શકાય છે. માહિતીના કામના છેલ્લા સમયગાળા અથવા અવધિ માટે ભરવા જોઈએ.

10.1 તમે કૃષિ મજૂરી કામમાં કેવી રીતે પ્રવેશ મેળવશો?

એ) કેકેદાર

બી) સાથી ગામ-વ્યક્તિ

સી) સંબંધીઓ

ડી) અન્ય

10.2 છેલ્લા વર્ષમાં તમે કેટલી વાર કૃષિ કાર્ય માટે ગયા?

10.3 તે સમયગાળો જ્યારે તમે છેલ્લું કૃષિ કાર્ય માટે સ્થળાંતર કર્યું:

એ) માર્ચ-એપ્રિલ

બી) જૂન-જુલાઈ

સી) નવેમ્બર-ડિસેમ્બર

- બી) ઘઉં લણણી
- સી) મગફળીનો પાક
- ડી) સોયાબીન લણણી
- ઈ) મિલેટ્સ લણણી
- એફ) કપાસ ચૂંટવું
- જી) ડુંગળી પાકની લણણી
- એચ) ઘઉંના ઘાસણ
- આઈ) અન્ય

10.5 કૃષિ મજૂરી તરીકે સ્થળાંતરની અંતિમ સીઝનમાં કામના પ્રકાર

- એ) ડાંગરની વાવણી
- બી) ઘઉં લણણી
- સી) મગફળીનો પાક
- ડી) સોયાબીન લણણી
- ઈ) મિલેટ્સ લણણી
- એફ) કપાસ ચૂંટવું
- જી) ડુંગળી પાકની લણણી
- એચ) ઘઉંના ઘાસણ
- આઈ) અન્ય

10.6 છેલ્લા સીઝનના કામ માટે ક્ષેત્રમાં દિવસોની સંખ્યા:

10.7 તમે દિવસ માટે કેટલા કલાક કામ કર્યું?

10.8 જો દૈનિક વેતન પર હોય, તો પછી વેતન દર કેટલો છે?

10.9 કૃષિ કાર્ય માટેના કરાર મુજબના રોજ તમારું વેતન કેટલું છે?

10. 10 જો રોકડમાં કરાર અને ચૂકવણી પ્રાપ્ત થઈ હોય, તો પછી તમે પ્રાપ્ત કુલ રકમ કેટલી હતી?

10.11 જો કરાર પર અને ચૂકવણી પ્રકારની રીતે મળી હોય, તો પછી તમે પ્રાપ્ત કુલ રકમ કેટલી હતી?

આ વિભાગ કામ દરમિયાન ભાગિયા દ્વારા થતી હિંસાની શોધ કરે છે.

11.1 તમે ખેડુત દ્વારા કોઈપણ પ્રકારની હિંસાનો સામનો કરવો પડ્યો છે

એ. હા બી. ના સી. કદાચ

11.2 તમે કેવા પ્રકારની હિંસાનો સામનો કર્યો છે?

એ. મૌખિક દુર્વ્યવહાર / પજવણી

બી. શારીરિક દુર્વ્યવહાર

સી. માનસિક પજવણી

ડી. જાતીય શોષણ / પજવણી

ઈ. અન્ય

11.3 હિંસાની કોઈપણ ઘટનાઓ તમે શેર / રિપોર્ટ કરવા માંગો છો?

11.4 શું તમે ક્યારેય કામના અંતે કોઈ ચૂકવણીનો સામનો કરવો પડ્યો નથી?

એ. હા

બી. ના

11.5 વધારાની ટિપ્પણીઓ:

પરિશિષ્ટ 5

સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી પર અભ્યાસ સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન દ્વારા એક અભ્યાસ

**કૃષિ-મજૂર અભ્યાસ: કેન્દ્રિત જૂથ ચર્ચાઓ માટે માર્ગદર્શિકા
પ્રશ્નો**

ગામો અથવા ક્લસ્ટરના સ્તરે સામાન્ય વલણો મેળવવા માટે નીચે આપેલા પ્રશ્નોની યાદી ઘડી છે. આ ચર્ચા ગામના લોકોના જૂથ સાથે થોડા ખેત મજૂરો સહિતની છે. આ એક્ઝીડીનો ઉદ્દેશ્ય એ છે કે ગામના સ્થળાંતર કરનારાઓ પર એકંદરે માહિતી મળે, તેમાં ભાગખેતી શ્રમિકો, ભરતી કરવાની રીત, કરારની શરતો, રહેવાની અને કામ કરવાની શરતો, તકરારની ઘટનાઓ અને કોવિડ -19ના કારણે લોકડાઉનનો અનુભવ. સ્થળાંતર કરનારા પરિવારો દ્વારા એક્ઝીડી સ્થળાંતરના વલણ અને ખેત મજૂરી અને ભાગિયા ખેતીની પ્રેક્ટિસનું સર્વગ્રાહી ચિત્ર પ્રદાન કરવામાં મહત્ત્વની સાબિત થશે.

વિભાગ 1: ગામનો સ્થળાંતર ઇતિહાસ

એ. તમારા ગામમાં સ્થળાંતર ક્યારે વ્યાપક થયું? તમે કેમ વિચારો છો કે એવું થયું?

બી. પહેલા સ્થળાંતર કરવા માટે કયા પરિવારો હતા?

સી. શ્રમિકો સ્થળાંતર કરી રહેલા ક્ષેત્રો / સ્થળોમાં કોઈ ફેરફાર થયો છે?

એ. જો એમ હોય, તો લોકો કયા ક્ષેત્રોમાં સ્થળાંતર થયા હતા?

વિભાગ 2: જમીન અને સંપત્તિ સંબંધિત

એ. જે મકાનો સ્થળાંતર કરે છે (ખેતમજૂર / ભાગિયા તરીકે) પોતાની જમીનમાં કેટલું પ્રમાણ છે?

બી. શું તે તમારા પરિવાર માટે પૂરતું છે? કેમ નહિ?

સી. સ્થળાંતર કરનારા લોકો પાસે બીજી કઈ સંપત્તિ છે?

ડી. સ્થાનાંતરણ દ્વારા મળેલા પૈસાને લીધે તેઓએ સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી છે?

વિભાગ ૩: કામની શરતો

	ભાગિયા શ્રમિકો માટે	ખેત મજૂરો માટે
ભરતનીનો પ્રકાર:	<p>એ. લોકો ગામડામાંથી સ્થળાંતર કેવી રીતે કરે છે? ઢેકેદાર દ્વારા, ગામના સાથીઓ અથવા સંબંધીઓના નેટવર્ક દ્વારા, એમ્પ્લોયરનો સીધો સંપર્ક</p> <p>બી. તમે ભાગિયા / તમે કોની સાથે કામ કરો છો ત્યાં સ્થળાંતર કરવા માંગો છો તે તમે કેવી રીતે નક્કી કરી શકો છો?</p> <p>સી. તમે હાલમાં કામ કરતા કરતા કોઈ અલગ કોન્ટ્રાક્ટર / મકાનમાલિક સાથે કામ કર્યું છે?</p> <p>ડી. મકાનમાલિક / ઢેકેદાર અને ગામના પ્રભાવશાળી લોકો વચ્ચે શું સંબંધ છે (જો કોઈ હોય તો)?</p>	
કારારની શરતો	<p>એ. કારારની શરતો રજા પહેલાં અથવા પહોંચ્યા પહેલાં નક્કી કરવામાં આવે છે?</p> <p>બી. જો પહોંચ્યા પછી, તો તમે જતાં પહેલાં કામની શરતો વિશે શું જાણ્યું હતું?</p> <p>સી. મકાનમાલિક અનુસાર કામની શરતો નક્કી કરવામાં આવે છે અથવા શ્રમિકની મરજી ચાલે છે?</p> <p>ડી. તમે ક્યારેય વધુ સારી રીતે કામ કરવાની અને રહેવાની પરિસ્થિતિ માટે વાટાઘાટો કરી છે?</p> <p>ઈ. તમે ભાગિયા ખેતીમાં પહેલી વાર કામ કર્યું હતું, ત્યારે શું તમે કામ કરવાના નિયમો અને શરતોને માને છે? ત્યારથી તમારો અનુભવ કેવો રહ્યો?</p> <p>એફ. કેવી રીતે/શું અને ક્યારે (રવાના કરતા પહેલાં/પહોંચતા પહેલાં) કામની શરતો પર સંમત થયા હતા?</p> <p>જી. જ્યારે તમે પ્રથમ વખત મુસાફરી કરવાનું નક્કી કર્યું ત્યારે તમને કામની સ્થિતિ વિશે શું ખબર હતી? શું વાસ્તવિક પરિસ્થિતિઓ તમારી અપેક્ષાઓને પૂર્ણ કરે છે? ત્યારથી તમારો અનુભવ કેવો રહ્યો?</p>	
પ્રવાસ	તમે કેવી રીતે મુસાફરી કરો છો? ખર્ચ કોણ ચૂકવે છે?	
રહેઠાણની સ્થિતિ	<p>એ. આવાસનો પ્રકાર:</p> <p>ખેડૂત/કોન્ટ્રાક્ટર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવેલું અથવા પોતાની વ્યવસ્થા કરવી પડી હતી; વ્યક્તિગત અથવા બીજા સાથે શેરિંગ</p> <p>બી. જાહેર સેવાઓ- પાણી (પીવાના અને ધોવાના હેતુઓ), શૌચાલયો, વીજળી</p> <p>સી. કાર્યસ્થળની ઈજા / માંદગીના કિસ્સામાં શું થાય છે? શું તમને મકાનમાલિક / ઢેકેદાર દ્વારા અથવા તમારા ઘરના ગામથી કોઈ સહાય મળે છે?</p>	
કામની સ્થિતિ	<p>A. તમે કરેલા કામ/ચૂકવણીનો ટ્રેક કેવી રીતે રાખો છો?</p> <p>બી. મકાનમાલિક કેવી રીતે ટ્રેક રાખે છે?</p> <p>સી. તમે કામના સામાન્ય દિવસનું વર્ણન કરી શકો છો?</p>	<p>એ. શું મકાનમાલિક દિવસ દરમિયાન વિરામની મંજૂરી આપે છે? વિશિષ્ટ કાર્યો માટે કોઈ નિર્ધારિત સમય આવશ્યકતાઓ?</p> <p>બી. તમે દિવસ માટે કેટલા કલાક કામ કર્યું?</p> <p>સી. કામના કલાકો પછી, કામદારોને બહાર / મુસાફરી / સામાજિકકરણ કરવાની છૂટ છે?</p> <p>ડી. શું તમે ગામડામાં તમારા પરિવારના સભ્યો સાથે</p>

<p>કામનું વળતર</p>	<p>એ. શેરની ગણતરી તમારી સામે કરવામાં આવે છે અથવા તમે ઉત્પાદનના વેચાણ દરમિયાન ફેમર સાથે છો?</p> <p>બી. શેર કેવી રીતે ચૂકવાય છે? (રોકડ, પ્રકારની, બંને)</p> <p>સી. તેઓ પૂરતા છે? તમે તેમને કેટલું કરવા માંગો છો?</p> <p>ડી. પાકને નુકસાન થાય તો શું થાય છે?</p> <p>ઈ. શું તમે ક્યારેય તમારા ભાગમાંથી છેતર્યા હતા?</p> <p>એફ. શું તમે ક્યારેય કામના અંતે ચુકવણી ન કર્યાનો સામનો કરવો પડ્યો છે?</p> <p>જી. જો કામદાર કરારની વચ્ચે છોડવાનો પ્રયાસ કરે તો શું થાય છે (અગાઉથી લેવામાં આવે તો શું થાય છે)?</p>	<p>એ. દૈનિક / ક્વાર્ટરલ વેતન? વેતન દર?</p> <p>બી. કૃષિ કાર્ય માટેના કરાર મુજબના તમારા વેતનનું શું હતું?</p> <p>સી. વેતન કેવી રીતે ચૂકવવામાં આવે છે? વેતન નિયમિત ચૂકવવામાં આવે છે? શું તેઓ પૂરતા છે? તમે તેમને કેટલું કરવા માંગો છો?</p> <p>ડી. તમે કરેલા કામ / ચુકવણીનો કેવી રીતે રાખ્યો છો?</p> <p>ઈ. મકાનમાલિક કેવી રીતે ટ્રેક રાખે છે?</p> <p>એફ. શું તમે ક્યારેય કામના અંતે ચુકવણી ન કર્યાનો સામનો કરવો પડ્યો છે?</p> <p>જી. જો કામદાર કરારની વચ્ચે છોડવાનો પ્રયાસ કરે તો શું થાય છે (અગાઉથી લેવામાં આવે તો શું થાય છે)?</p>
<p>ભથ્થાં</p>	<p>એ. તમને સાપ્તાહિક ભથ્થું કેટલું મળ્યું? રોકડ અથવા પ્રકારની?</p> <p>બી. સાપ્તાહિક ભથ્થાં નિયમિતપણે ચૂકવવામાં આવે છે? શું તેઓ પર્યાપ્ત છે? તમે તેમને કેટલું કરવા માંગો છો?</p>	
<p>એડવાન્સ રકમ</p>	<p>એ. તમે જોડાતા પહેલા એડવાન્સ લીધો હતો? જો હા, સ્ત્રોત અથવા લક્ષ્યસ્થાન પર (એટલે કે કોના દ્વારા)</p> <p>બી. તમે લીધેલી એડવાન્સની રકમ શેર કરી શકો છો?</p> <p>સી. એડવાન્સ સામાન્ય રીતે ચૂકવવામાં આવે છે?</p> <p>ડી. શું તે દરેકને ચૂકવવામાં આવે છે અથવા તમારે તેના માટે પૂછવું પડ્યું?</p> <p>ઈ. પછી એડવાન્સ અંતિમ ચુકવણીમાંથી સમાયોજિત થાય છે?</p>	
<p>અન્ય</p>	<p>એ. તમારા ગામ અને તમારા કામના ગામ વચ્ચે શું તફાવત છે? શું સારું અને ખરાબ શું છે?</p> <p>બી. જે ગામડામાં કરવામાં આવે છે તે ખેતી અને તમે તમારા લક્ષ્યસ્થાન ગામમાં જે ખેતી કરો છો તેમાં શું તફાવત છે? શું સારું અને ખરાબ શું છે?</p> <p>સી. તમે કોઈ સ્થાનિક સંસ્થા / ભાગ સાથે પરિચિત છો? (વાર્મિક / નાગરિક સમાજ વગેરે)</p> <p>ડી. તમારી પાસે સામાન્ય રીતે ખોરાક માટે શું છે? તમે દિવસમાં કેટલા ભોજન કરો છો? શું તમે કૃપા કરી દરેક ભોજન માટે તમારી પાસે જે વર્ણવી શકો છો? તમે અનાજ ક્યાંથી મેળવો છો? શું તમારી પાસે નિયમિતપણે ફળો / શાકભાજીની ઉપલબ્ધ છે અથવા ખરીદી છે?</p>	

<p>સંઘર્ષ નિવારણ:</p>	<p>એ. પંચાયત સભ્યો જેવા ગંતવ્ય ગામમાં સ્થળાંતર કરનારાઓ સાથે અન્ય લોકો સાથે શું સંબંધ છે?</p> <p>બી. કોન્ટ્રાક્ટર સાથે કેવો સંબંધ છે?</p> <p>સી. મકાનમાલિક સાથે કેવો સંબંધ છે? (શું તે એક સારો માણસ છે / તેણે સમયસર વેતન ચૂકવ્યું હતું / શું તેણે ક્યારેય તમને છેતર્યો હતો / તમે તેના પર છેતરપિંડી કર્યાની શંકા કરો છો)?</p> <p>ડી. મકાનમાલિક / ઠેકેદાર સાથે ક્યારેય ફરિયાદ કરવામાં આવે છે?</p> <p>ઈ. શું તમે પરિચિત છો કે જો કોઈ સ્થળાંતરિત કુટુંબના સભ્યોએ કામના સ્થળે કોઈ પણ પ્રકારની હિંસાનો સામનો કરવો પડ્યો હોય?</p> <p>એફ. જો હા, શું તમે અમને કહી શકો કે શું થયું?</p> <p>જી. શું હિંસાની ઘટનાઓ પોલીસને જાણ કરવામાં આવે છે? જો હા, તે ક્રિયાપ્રતિક્રિયા જેવી હતી?</p>
<p>કોવિડ-19ને કારણે લોકડાઉનનો અનુભવ</p>	<p>એ. તમે અમને લોકડાઉન કરવાના તમારા અનુભવ વિશે કહો?</p> <p>બી. લોકડાઉન દરમિયાન આ કામદારોને કેવી અસર થઈ?</p> <p>સી. તેમાંથી કેટલા પાછા ફરવા સક્ષમ હતા?</p> <p>ડી. કામદારો કેવી રીતે પાછા ફર્યા? પગપાળા, હિંચકી, વિશેષ ટ્રેન, ખાનગી વાહન દ્વારા</p> <p>ઈ. તેમાંથી કેટલાએ પોલીસ દ્વારા હેરાનગતિના દાખલા નોંધાવ્યા હતા (સરહદો ઓળંગતી વખતે)?</p> <p>એફ. કેટલા સ્થળાંતરીઓને કોઈપણ પ્રકારની સહાય મળી? ?</p> <p>જી. સહાય ન મળતા લોકોએ કેવી રીતે વ્યવસ્થા કરી?</p>

પરિશિષ્ટ 6

સ્થળાંતરિત કૃષિ મજૂરી પર અભ્યાસ સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન દ્વારા એક અભ્યાસ

કૃષિ-મજૂર અભ્યાસ: મહિલાઓ સાથે કેન્દ્રિત જૂથ ચર્ચા
(એફજીડી) માટેની માર્ગદર્શિત પ્રશ્નાવલી

ગામની કક્ષાએ મહિલાઓની કાર્યકારી સ્થિતિને પકડવા માટે નીચે આપેલા પ્રશ્નોની યાદી બનાવવામાં આવી છે. આ ચર્ચાઓ મહિલાઓના જૂથ સાથે અથવા વ્યક્તિગત રૂપે થવાની છે, જે બહાર કામ કરવા સ્થળાંતર કરે છે. આ એફજીડીનો ઉદ્દેશ સ્થળાંતર મહિલા શ્રમિકોની એકંદર પરિસ્થિતિઓને સમજવું છે, જેમ કે વિભાગો અને કામનો ભાર, કામ સંબંધિત નિર્ણયોમાં કહેવું, કામ, આરોગ્ય અને હિંસા સંબંધિત માહિતી વિશે મહિલાઓની દ્રષ્ટિ. અમે આશા રાખીએ છીએ કે એફજીડી સ્થળાંતર કરનારી મહિલાઓની પરિસ્થિતિઓના સર્વગ્રાહી ચિત્રને સમજવામાં મદદ કરશે.

કામની દ્રષ્ટિ અને બોજો

કામના ક્ષેત્ર અને કામનું ભારણ: આ વિભાગ કામ કરવાના પ્રકાર પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરે છે જે સ્ત્રી કામ કરવા માટે જવાબદાર છે, અને તેથી તેને ધરના કામો અને કૃષિ કાર્યમાં વ્યાપકપણે વહેંચવામાં આવી છે. આ વિભાગ કામના

1. પરિવારોનું કામ:

સ્થળાંતરના લક્ષ્યસ્થાન પર વિશિષ્ટ દિવસનું વર્ણન કરો?

2. તમારો દિવસનો કેટલો સમય ઘરના કામમાં વિતાવે છે?

3. સોર્સિંગ પાણી માટે કેટલો સમય ફાળવવામાં આવે છે?

4. શું તમારી પાસે રસોઈ માટે શૌચાલયો, વીજળી

સોર્સિંગ ઈંધણ જેવી મૂળભૂત સુવિધાઓ છે?

5. શું તમારા કુટુંબના માણસો ઘરની જેમ માનવા

આવતા કોઈપણ કામમાં તમને મદદ કરે છે?

II. કૃષિ કાર્ય:

સ્થળાંતરના લક્ષ્યસ્થાનમાં હોય ત્યારે લાક્ષણિક દિવસ

વર્ણન કરો?

2. તમે અથવા મહિલાઓ દ્વારા (ભાગિયા ખેતી અથ

ખેત મજદુરીમાં) ખાસ કરીને કયા કાર્યો કરવામાં આવે છે?

દિવસમાં તમારો કેટલો સમય આવા કાર્યો કરવા મ

સમર્પિત છે?

3. શું તમારે કૃષિ કાર્ય ઉપરાંત અન્ય કાર્યો કરવાની જ

છે? જેમ કે ખેડુતોના ઘરેલું કામકાજને ટેન્ડ કર

છે?

5. બાકીના પરિવારની સરખામણીમાં તમે કેટલું કામ કરો છો?

6. શું તમે પરિવારના સભ્યોને કામના ભારણના સંદર્ભમાં કમ આપી શકો છો જે કોઈ પણ દિવસે થાય છે?

(સ્વ, પતિ, મોટો પુત્ર / પુત્રી, મોટા પુત્રની પત્ની, સાસુ અથવા સસરા (જો લાગુ હોય તો))

III. કાર્ય વિશેની વિભાવનાઓ:

1. જ્યારે તમે ખેતમજૂર તરીકે સ્થળાંતર કરો છો ત્યારે તમારા ગામના લોકો (મૂળ સ્થાનના) તમારા કાર્યને કેવી રીતે સમજે છે?

2. જ્યારે તમે ખેતમજૂર તરીકે સ્થળાંતર કરો છો ત્યારે તમારા ગામના લોકો (લક્ષ્યસ્થાનમાં) તમારા કાર્યને કેવી રીતે સમજે છે?

3. જ્યારે તમે ખેતમજૂર તરીકે સ્થળાંતર કરો છો ત્યારે તમે તમારા કાર્યને કેવી રીતે સમજો છો?

શું તમે ભાગિયા અથવા ખેત મજૂર તરીકે કામ કરવાનું પસંદ કરો છો? (જો હા, માયાળુ વિસ્તૃત)

IV. કામ સંબંધિત નિર્ણયો:

ભાગિયા અથવા ખેત મજૂર તરીકે સ્થળાંતર કરવાના નિર્ણયમાં તમારી ભૂમિકા છે?

2. શું તમને વાવેતર કરવામાં આવશે તેવા પાક અથવા સ્થાનના પ્રકાર વિશે પૂછવામાં આવ્યું છે (કારણ કે તમે મોટાભાગના કામકાજને સમાપ્ત કરી શકો છો)?

3. શું તમે નિર્ણય સવલતો / ભાગ / વેતન દરમાં ભૂમિકા ભજવશો?

ખેડુત કે કોન્ટ્રાક્ટર સંબંધિત નિર્ણયો લેવામાં આવે ત્યારે તમારો અભિપ્રાય માંગવામાં આવે છે?

4. શું કરારની શરતો અથવા કામ કરવાની શરતો અને જીવનનિર્વાહની શરતો નક્કી કરતી વખતે 5. શું તમારો અભિપ્રાય માંગવામાં આવે છે તે તમારા કુટુંબના પુરુષ અને ઠેકેદાર / ખેડુત દ્વારા નક્કી કરવામાં આવે છે?

6. શું તમે વ્યવહારો વિશે જાણો છો અથવા મોસમના અંતે પ્રાપ્ત કરેલા ભાગ વિશે?

7. તમે આવક / ભાગ (રોકડ અથવા પ્રકારની) માં કોઈ હિસ્સો મેળવો છો?

સ્થળાંતરના સ્થળે તેઓ જે કાર્યનો ભાર કરે છે?

વી. આરોગ્ય સેવાઓનો વપરાશ:

બીમારીના કિસ્સામાં, તમે કોને સારવાર માટે જવાનું પસંદ કરો છો?

2. શું તમે જાહેર આરોગ્ય સેવાઓમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે મેળવો છો? (જો નહીં, તો શા માટે અથવા તમને શું રોકે છે?)

3. એ.એન.એમ. જેવી આરોગ્ય સેવાઓ કેટલી સુલભ છે?

4. આરોગ્ય સેવાઓ (ખાનગી અને સરકારી) નો લાભ મેળવતી કરતી વખતે શું તમે ભેદભાવનો સામનો કર્યો છે?

5. માસિક ઝાવના દિવસોમાં તમે કાર્ય અને કામકાજનું સંચાલન કેવી રીતે કરો છો?

6. સ્થળાંતર કરનારાઓ પ્રત્યે જાહેર આરોગ્ય સેવા પ્રદાતાઓનું વલણ / વર્તન શું છે?

7. શું તમે અન્ય કામદાર પરિવારોમાં ડિલિવરી અથવા કસુવાવડના કેસોથી વાકેફ છો? તેઓ કોને સારવાર માટે સંદર્ભ આપે છે?

8. સ્વાસ્થ્યની કટોકટી અથવા કાર્યસ્થળ પરની

કરવામાં તમે શું કરો છો?

છઠ્ઠું, મહિલાઓની સલામતીની આસપાસ હિંસા અચિંતાઓ:

એ. કાર્યસ્થળ પર હિંસા:

1. શું તમે એમ્પ્લોયર તરફથી કોઈ હિંસા અથવા કનડગતનો સામનો કરવો પડ્યો છે?

2. જો હા, તો તમે આ ઘટનાની જાણ કોઈને કરી હતી કે કુટુંબના સભ્યો, ઠેકેદાર, પંચાયત સભ્યો, પોલીસ અથવા ગામના સભ્યો, સોર્સમાં પાછા?

3. તમે આવા દાખલાઓને કેવી રીતે મેનેજ કરો અથવા કાબુ કરી શકો છો (કંદોરો કરવાની પદ્ધતિઓ છે?)

4. શું તમે એવી અન્ય મહિલાઓ વિશે જાણ છો જે પજવાણી અને હિંસાનો ભોગ બન્યા છે? જો હા, માયા વિસ્તૃત.

5. શું સ્થળાંતર કરનારી મહિલાઓ હિંસા અથવા પજવાણીના દાખલાઓથી વધુ સંવેદનશીલ છે સ્થળાંતરની સ્થિતિને લીધે?

6. જો તમે સમગ્ર યાત્રામાં અન્ય કોઈ સ્થળોએ હિંસા અથવા પજવાણીનો સામનો કર્યો છે, તો તે ક્યાં થયું હતું? કોને આ બંધારણ આપ્યું છે? તેઓ કોને સારવાર માટે સંદર્ભ આપે છે?

સલામત લાગે?

બી. ઘરેલું ક્ષેત્રમાં હિંસા:

1. શું તમે તમારા પરિવારોમાં હિંસા / પજવણીનો સામનો કર્યો છે (પુરુષો અથવા વૃદ્ધ મહિલાઓ દ્વારા)

2. શું તમે સ્થાનાંતરણના સ્થળો પરની અન્ય મહિલાઓ વિશે જાગૃત છો જે ઘરેલુ હિંસા માટે સંવેદનશીલ છે?

3. ઘરેલું અવકાશમાં આવી હિંસાને ઉત્તેજિત કરનારા અવ્યવસ્થિત પરિબલો શું છે? (દાખલા મળ્યા છે કે જ્યાં પુરુષોએ મહિલાઓને કોન્ટ્રાક્ટર અથવા મકાનમાલિક સાથે વાત કરવા બદલ દોષી ઠેરવ્યા છે, તેઓ જે ધ્યાન આપે છે તેના માટે)

4. વર્કસાઈટ પર ક્યા પગલાઓ લેવા જોઈએ જે તમને સલામત લાગે?

VII. અન્ય પ્રશ્નો:

1. તમે અથવા જૂની પે generationીએ ભાગિયા અથવા ખેત મજૂરીના કાર્યને કેવી રીતે સ્વીકાર્યું?

2. (કપડાંની ટ્રષ્ટિએ, ટેવ - ખાસ કરીને સ્ત્રીઓનું અનુકૂલનશીલ વર્તન)

સ્થળાંતરના મહિના દરમિયાન કુટુંબ ખોરાકની સુરક્ષા કેવી

રીતે અભિજિત છે તે? શું પરિવારોને મેળવવા અનાજ (કરગ

3. સ્થળાંતર સ્થળમાં સામનો કરતી અન્ય પડકારો અથવા ચિંતાઓ (જે ઉપરના વિભાગોમાં આવરી લેવામાં આવી નથી).

4. સ્થળાંતરના સ્થળે પડકારો અને ચિંતાનો સામનો કરવો પડે છે (તેનો સમાવેશ ઉપરના વિભાગમાં કરવામાં આવ્યો નથી).

परिशिष्ट - 7

प्रवासी कृषि श्रम ,गुजरात पर अध्ययन सेंटर फॉर लेबर रिसर्च एंड एक्शन

खेडूत/किसान के साथ फोकस्ड ग्रुप चर्चा (केन्द्रित सामूहिक चर्चा) के लिए मार्गदर्शक प्रश्न:

निम्नलिखित प्रश्नों की सूची गांव या समूह के स्तर पर सामान्य रुझानों को पकड़ने के लिए बनाई गई है। ये चर्चाएँ गाँव के लोगों के एक समूह जिनमें खेडूत शामिल हैं के साथ होने वाली हैं। ये चर्चा किसानों / खेडूत के साथ होने वाली है जो आदिवासी प्रवासी कृषि मजदूरों को काम पर रखते हैं। इस एफजीडी का उद्देश्य आदिवासी प्रवासी कृषि श्रमिकों के विषय में किसानों / खेडूत की धारणा को समझने के लिए बनाया गया है। गाँव / ब्लॉक स्तर पर किसानों / खेडूत के समूह के साथ इस पर चर्चा की जा सकती है। यह आशा की जाती है कि FGD मालिकों की राय और कार्य स्थितियों की समग्र तस्वीर सामने लाएगा।

भाग 1: गांव का प्रोफाइल

1. गांव, पंचायत, तालुका, जिला का नाम
2. घरों की संख्या:
3. घरों का जाती वर्गीकरण:
4. भूमि मालिकों से संबंधित समुदाय:
5. वे समुदाय जो मजदूर या भूमिहीन श्रमिक हैं:
6. दोनों समुदायों के बीच कैसा/क्या संबंध है?

जाती									
घरों की संख्या									

भाग 2: गाँव में खेती की व्यवस्था

1. गाँव में कुल कृषि भूमि:
2. गाँव में सिंचित भूमि:
3. सिंचाई के मुख्य स्रोत: नहर / ट्यूबवेल / तालाब / अन्य

गाँव में किस प्रकार की पसलें की जाती हैं?

भाग 3: गाँव में खेत मजदूरों की स्थिति

1. खेत मजदुर कहां से आते हैं: स्थानीय / प्रवासी
2. गाँव में खेत मजदूरों का विवरण:
3. क्या आपको खेत मजदुर आसानी से मिल जाते हैं? क्या कोई कमी है?
4. कृषि कार्य के लिए आप किसे रोजगार देना पसंद करते हैं? स्थानीय श्रमिक या प्रवासी श्रमिक? क्यों?
5. प्रवासी मजदूरों के साथ काम करने में किन समस्याओं का सामना करना पड़ता है?

मजदूरों का वर्गीकरण	खेत मजदुर	भागिया	साथी
लोकल			
प्रवासी			
अगर प्रवासी, तो उनके स्रोत राज्य का नाम			

भाग 4: गाँव का प्रवासन इतिहास

1. आपके गाँव में प्रवास कब व्यापक हुआ? आप ऐसा क्यों सोचते हैं?
2. पहले गाँव में प्रवासियों को लाने वाले किसान कौन थे?
3. कौन से परिवार / समुदाय थे जो पहले आपके गाँव में चले गए थे?
4. वे कौन से स्थान हैं जिनसे श्रमिक पलायन करते हैं?
5. पहले गाँव में प्रवासी श्रमिकों को लाने वाले किसान कौन थे?

भाग 5: कार्य की शर्तें

	भागिया मजदूरों के लिए	खेत-मजदूरों के लिये
रिक्रूटमेंट की विधि	क. लोग गांव में कैसे जाते हैं? ठेकेदार के माध्यम से / रिश्तेदारों के माध्यम से / किसान उन्हें बुलाता है ख. क्या किसान तय करते हैं या उनके पास वरीयता है कि वे कहां लाएंगे ग. क्या किसान हर साल विभिन्न ठेकेदारों / श्रमिकों के समूह के साथ काम करते हैं?	
समझौते की शर्तों को समझना	क. क्या आपके गाँव में प्रवासियों के आने के बाद समझौते की शर्तें तय की गई हैं? ख. प्रवासियों ने बेहतर काम करने और रहने की स्थिति के लिए बातचीत की है? ग. कैसे / क्या और कब (जाने से पहले / पहुँचने के बाद) काम की शर्तें पर सहमति हुई थी?	
यात्रा	प्रवासी कैसे यात्रा करते हैं? इसका भुगतान कौन करता है?	

ભાગ - કૃષિ પેદાશોનો હિસ્સો

ભાગ-ખેતી - સવેતન ભાગખેતી. ભાગ-ખેતી એ એક કૃષિ વ્યવસ્થા છે જ્યાં કુટુંબ એકમ ઉપજના ભાગના બદલામાં જમીનના ટુકડા પરના તમામ પ્રકારના કૃષિ મજૂરીના ખર્ચમાં ફાળો આપવા અને મહેનત કરવા સંમત થાય છે. આ વ્યવસ્થા એક સીઝનથી લઈને કૃષિ વર્ષની તમામ ઋતુઓ સુધીની હોઈ શકે છે.

ભાગિયા - ભાગ ખેતી મજૂર - તે એક વ્યક્તિ છે જે જમીન માલિક સાથે ભાગ - ખેતી કરાર કરે છે.

ખેત મજૂર - કૃષિ મજૂર. ઘણી વખત આ શબ્દનો ઉપયોગ બોલચાલી રીતે કરવામાં આવે છે ટૂંકા ગાળાના ચક્રીય શ્રમિકો જેઓ ખેતરમાં વધારાના મજૂરોની માંગ વધારે હોય ત્યારે શિખર મોસમ દરમિયાન કૃષિ કાર્ય કરવા ગુજરાતના વિવિધ ક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરે છે.

ખેડુત - ખેતી કરનાર. ખેડૂત. આ સર્વે દરમિયાન ઉત્તરદાતાઓ વારંવાર આ શબ્દનો ઉપયોગ ગુજરાતના જમીનમાલિકો સંદર્ભે કરતા હતા.

ખરથી - ભાગિયાઓએ તેમના કરિયાણાના ખર્ચ માટે સ્થળાંતરના મુકામ દરમિયાન ઉધાર લીધેલા નાણા.

મજૂર / શ્રમિક - કામદાર

ખરીફ - ભારતમાં કૃષિ મોસમ જે જુલાઈથી શરૂ થાય છે અને ઓક્ટોબરમાં સમાપ્ત થાય છે

રવી - ભારતમાં કૃષિ મોસમ જે ઓક્ટોબરથી શરૂ થાય છે અને માર્ચમાં સમાપ્ત થાય છે

ઝેદ - ભારતમાં કૃષિ મોસમ જે માર્ચથી શરૂ થાય છે અને જૂનમાં સમાપ્ત થાય છે

સંદર્ભ

આજીવિકા બ્યુરો (2010). સ્થળાંતર કામદારો અને ખેડુતો વચ્ચે ભાગખેતી કરાર: ઈડર-કોટડા, રાજસ્થાન. આજીવિકા-કેએસનો અનુભવ. આજીવિકા બ્યુરો (ડ્રાફ્ટ રિપોર્ટ). 13 માર્ચ 2020 ના રોજ સુધાર્યા મુજબ.

બિહેવરલ સાયન્સ સેન્ટર (2009). ઉત્તર ગુજરાતના સાબરકાંઠા અને બનાસકાંઠા જિલ્લાના આદિજાતિ સ્થળાંતર મજૂરોની સ્થિતિ. સ્ત્રોત - <http://www.clra.in/files/documents/BSC-wage-labour-mapping.pdf>

બ્રેમન, જે. (2020) ભારતમાં રોગચાળો અને કુટલોજ મજૂર પર તેની અસર. ભારતીય જર્નલ ઓફ લેબર ઇકોનોમિક્સ, 1-19.
ડી હાન એ. (1999). આજીવિકા અને ગરીબી: સ્થળાંતરની ભૂમિકા - સ્થળાંતર સાહિત્યની એક નિર્ણાયક સમીક્ષા. જર્નલ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ, ભાગ 6.2, નં .2, પાનાં 1-47.

ગાડગિલ, એમ. અને આર.ગુડા (1995) .ઈકોલોજી અને ઈકિવટી: સમકાલીન ભારતમાં પ્રકૃતિનો ઉપયોગ અને દુરુપયોગ. લંડન અને ન્યુ યોર્ક: રુટલેજ

સ્ત્રોત- [http://www.aajeevika.org/assets/pdfs/Takrar%20se%20Karar%20Tak%20\(Sharecropping%20Contract\).pdf](http://www.aajeevika.org/assets/pdfs/Takrar%20se%20Karar%20Tak%20(Sharecropping%20Contract).pdf)

ભારત, પી. (2011) ભારતની વસ્તી ગણતરી 2011 પ્રોવિઝનલ પોપ્યુલેશન ટોટલ્સ. નવી દિલ્હી: રજિસ્ટ્રાર જનરલ અને સેન્સસ કમિશનરની કચેરી.

ઐયર, એમ. (2020). ભારતમાં સ્થળાંતર અને સ્થળાંતર કરનારાઓ પર તાળાબંધીની અસર. પીઆરએસ ઈન્ડિયા. સ્ત્રોત- <https://www.prsindia.org/theprsblog/migration-india-and-impact-lockdown-migrants>

કોઠારી, યુ. (2002) માર્ગગ્રેશન એન્ડ ક્રોનિક પોવર્ટી (વોલ્યુમ 16). માન્યેસ્ટર: ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ફોર ડેવલપમેન્ટ પોલિસી એન્ડ મેનેજમેન્ટ: ક્રોનિક પોવર્ટી રિસર્ચ સેન્ટર.

કુમાર, એસ., મીના, પી. સી., અને પાનીગ્રહી, એસ. આર. (2017). ચેન્જિંગ ડાયનેમિક્સ ઓફ ટેનેન્ટ ફાર્મિંગ ઈન ઈન્ડિયા-એન ઈનસાઈટ ફ્રોમ ગુજરાત. ઈન્ડિયન જર્નલ ઓફ ઇકોનોમિક્સ એન્ડ ડેવલપમેન્ટ, 13 (1), 65-70.

ગૃહ અને શહેરી વિકાસ મંત્રાલય. (2017). સ્થળાંતર પર કાર્યકારી જૂથનો અહેવાલ. ભારત: આવાસ અને શહેરી વિકાસ મંત્રાલય

મોસે, ડી., ગુપ્તા, એસ., મહેતા, એમ., શાહ, વી., રીસ, જે. એફ., અને ટીમ, કે પી. (2002). બ્રોકર્ડ લાઈવલીહુડ્સ: ડેટ, લેબર માર્ગગ્રેશન એન્ડ ડેવલપમેન્ટ ઈન ટ્રાયબલ વેસ્ટર્ન ઈન્ડિયા. જર્નલ ઓફ ડેવલપમેન્ટ સ્ટડીઝ, 38 (5), 59-88.

રજિસ્ટ્રાર જનરલ અને સેન્સસ કમિશનર, ભારતની કચેરી. ભારતની વસ્તી ગણતરી 2011 – મેટાડેટા. આમાંથી ઉપલબ્ધ છે: www.censusindia.gov.in/2011census/HLO/Metadata_Census_2011.pdf. 01 જાન્યુઆરી, 2020માં ઉપલબ્ધ.

रिज्जन्, पीटर अने ब्रेडबरी, लिबेरी. (2008). ध सेज डेन्डबुक ओङ्क ओकशन रिसर्च: पार्टिसिपेटिव ईन्कवायरी अन्ड प्रेक्टिस. (2 अ आवृत्ति). लंडन: सेज पब्लिकेशन्स.

सपकोटा, के. (2018) सिजनल बेबर मार्गेशन अन्ड वार्थवलीखूड ईन मिडल डिब ओङ्क नेपाल: रिङ्केशन्स डोम अर्धकांची डिस्ट्रीक्ट. रिसर्च नेपाल जर्नल ओङ्क डेबलपमेन्ट , 1 (1), 42-57.

थापा, आर., अने यादव, असे. के. (2015). डुरल बेबर मार्गेशन ईन ईन्डिया: मेग्निट्युड अन्ड केरेक्टरीस्टिक्स. आर्गनेअर, 1 (2), 114-118.

**Centre for Labour
Research and Action
(CLRA)**

**Rosa
Luxemburg
Stiftung**

સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન

સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ એન્ડ એક્શન (સીએલઆરએ) ભારતના વિશાળ અનૌપચારિક ક્ષેત્રના અર્થતંત્રમાં શ્રમિકોના અધિકારોને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે અનૌપચારિક ક્ષેત્રમાં કામની સ્થિતિને દસ્તાવેજીકરણ માટે સંશોધન કરે છે, ત્યારબાદ રાજ્યની સાથે નીતિની હિમાયત કરે છે જેથી શ્રમિકોને તેમના યોગ્ય હક મળે. આ કેન્દ્ર દ્વારા કૃષિ, ઈંટ ભઠ્ઠીઓ, મકાન અને બાંધકામ જેવા મજૂર ઉદ્યોગોને મોસમી સ્થળાંતર પ્રવાહ થર ફ્રીડ મજૂરના દસ્તાવેજીકરણમાં અગ્રેસર કાર્ય કરવામાં આવ્યું છે. તેના કાર્યથી સંગઠિત શ્રમિકોના વૈકલ્પિક દાખલાના વિકાસમાં સુવિધા મળી છે જે શ્રમિકોની સતત હિલચાલ, મધ્યસ્થીઓની નિર્ણાયક ભૂમિકા, ઉત્પાદન પ્રક્રિયાની પ્રકૃતિ અને મજૂરોની સામાજિક-આર્થિક રૂપરેખાના પરિબલોને પરિબળ બનાવે છે.

રોઝા લક્ઝમબર્ગ સ્ટિફ્ટિંગ

રોઝા લક્ઝમબર્ગ સ્ટિફ્ટિંગ (આરએલએસ) એ જર્મન આધારિત ફાઉન્ડેશન છે જે દક્ષિણ એશિયા અને વિશ્વના અન્ય ક્ષેત્રમાં મહત્વપૂર્ણ સામાજિક વિશ્લેષણ અને નાગરિક શિક્ષણના વિષયો પર કાર્યરત છે. તે સાર્વભૌમ, સમાજવાદી, બિનસાંપ્રદાયિક અને લોકશાહી સમાજ વ્યવસ્થાને પ્રોત્સાહન આપે છે, અને તેનો હેતુ સમાજના સભ્યો અને નિર્ણય લેનારાઓને આવા હુકમના વૈકલ્પિક અભિગમો સાથે રજૂ કરવાનો છે. સામાજિક અને આર્થિક ન્યાય પહોંચાડવાની સંભાવના ધરાવતા મોડેલ વિકસિત કરવાની તેમની પહેલમાં સંશોધન સંસ્થાઓ, જૂથો અને સામાજિક મુક્તિ માટે કાર્યરત જૂથો અને સામાજિક કાર્યકરોને સમર્થન આપવામાં આવે છે.

કાનૂની સૂચના:

"રોઝા લક્ઝમબર્ગ સ્ટિફ્ટિંગ દ્વારા પ્રાયોજિત, ફેડરલ રિપબ્લિક ઓફ જર્મની અને વિકાસ માટેના ફેડરલ મંત્રાલય ભંડોળના આર્થિક સહકારથી. આ પ્રકાશન અથવા તેના વિભાગો અન્ય લોકો મૂળ પ્રકાશનને યોગ્ય સંદર્ભ આપે ત્યાં સુધી મુક્ત રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

પ્રકાશનની સામગ્રી ભાગીદાર સેન્ટર ફોર લેબર રિસર્ચ અને એક્શનની જવાબદારી છે, અને તે જરૂરી નથી કે આરએલએસના વલણને પ્રતિબિંબિત કરે.